

Oud-Dordrecht, 2000

18^e jaargang, nummer 3

Voor u ligt het extra dikke nummer van Oud-Dordrecht. De redactie streeft er altijd naar een zo goed mogelijk blad te maken. De keuze van de verhalen is hierbij van belang, maar natuurlijk ook de opmaak. Om u nog meer ter wille te zijn, hebben we als experiment besloten een grotere letter te gebruiken.

Onze voorzitter staat stil bij het overlijden van ons erelid de heer F. Jorissen. Voorts kijkt hij terug op zijn lagere schoolperiode. Zijn *petite histoire* is een leuk document.

In de achter ons liggende periode mochten we genieten van diverse interessante lezingen. Het waren plezierige avonden waarbij we telkens weer een behoorlijk aantal leden en vrienden mochten begroeten. De eerste avond stond in het teken van de scheepvaart. De heer T. Muller vertelde ons over de sleepvaart en gaf in het kort weer welke rol zijn familie daarin gespeeld heeft. De heer Blussé van Oud-Alblas vertelde ons een verhaal over de *Stichting Het Rotterdamse Zeilschip* en het geweldige werk dat er verzet wordt om de ijzeren stevenaak *Helena* te restaureren. Hij liet ons wat achter de schermen kijken naar alle activiteiten die daar allemaal voor nodig zijn; voorwaar een bezigheid om veel respect voor te hebben.

De tweede avond stond in het teken van de geschiedschrijving. De heer J. Burgers vertelde iets over zijn boek *Rijmkroniek* en de heer C. Weltevrede liet ons delen in zijn bijdrage aan deel III van *De Geschiedenis van Dordrecht*. Met name *Dordrecht in de Tweede Wereldoorlog* mag hij tot zijn specialiteit rekenen.

Telkens weer zijn we op zoek naar wat andere mensen over onze stad denken of schrijven. Deze keer wordt onze stad gezien door een Italiaanse en een Zwitserse bril.

In het blad van de Archeologische Werkgroep Nederland, afdeling Lek- en Merwestreek vonden we een verslag van een onderzoek dat zij verrichtte op ons eiland. Het is buitengewoon boeiend te lezen wat zij allemaal ontdekt heeft in Sterrenburg en elders. De heer Van der Esch was zo vriendelijk zijn oorspronkelijke verhaal voor ons te herschrijven.

Van de heer J. Stavast ontvingen we een bijdrage over de hoefijzerfabriek Hippos aan de Staart en van de heer A. van Engelenhoven kregen we een tekst over de *Het Sakkertje*, het oudste gildenhuis van de Dordtse zakkendragers.

Als vereniging zijn we altijd op zoek naar nieuwe leden. We vonden het daarom leuk dat Het Gilde al zijn leden opgaf als lid. Ook verder mochten we nog enkele nieuwe leden verwelkomen, wat ons totale ledenbestand nu brengt op 540. Een mooi aantal, maar wellicht voor zo'n grote stad als de onze toch nog wat gering. Misschien heeft u nog kennissen die u het nieuwe jaar wilt laten ingaan als lid van Oud-Dordrecht. We zijn benieuwd.

Ook ten tijde van de uitreiking van deel III van de geschiedenis van Dordrecht was onze vereniging weer heel actief. In diverse verslagen wordt u daarover geïnformeerd.

We wensen u bij het lezen van dit alles weer veel plezier toe.

IN MEMORIAM F. JORISSEN

Op 19 oktober j.l. is ons erelid ing. F. Jorissen op 81-jarige leeftijd overleden.

Hij was van 1959 tot 1983 bestuurslid van de vereniging Oud-Dordrecht. In die hoedanigheid heeft hij zich altijd zeer ingezet voor de belangen van de vereniging en haar doelstellingen. In die jaren speelde het saneringsplan van de gemeente Dordrecht. Dit riep veel weerstand op in de Dordtse gemeenschap en dat vroeg om een gedegen antwoord. Jorissen heeft zich, tezamen met verscheidene andere leden van Oud-Dordrecht, hiervoor actief ingezet.

Hij publiceerde in 1955 een zeer gewaardeerd standaardwerk: Het Hoogheemraadschap van de Zwijndrechtse Waard (1331–1955). Daarnaast verschenen diverse publicaties van zijn hand bij de vereniging Oud-Dordrecht, met name over de Munt van Holland (1960), het geslacht der Daniëls (1961) en over het ontstaan van Dordrecht (1963).

Ook nadat hij het bestuur had verlaten en benoemd was tot erelid, was de heer Jorissen nog actief betrokken bij ‘zijn’ vereniging, zoals schrijver dezes tot zijn genoegen heeft mogen ervaren. Verder heeft Jorissen zich ook op andere (internationale) gebieden verdienstelijk gemaakt, zoals bijvoorbeeld in de scheepvaarthistorie.

De vereniging Oud-Dordrecht verliest met de heer Jorissen een zeer gewaardeerd erelid. Onze gevoelens van medeleven gaan uit naar zijn echtgenote, kinderen en kleinkinderen.

E. van Kammen, voorzitter

Agenda

23 januari 2001 om 20.00 uur in het Hof

Nieuwjaarsbijeenkomst

Voor de pauze: De heer L.M. Verloren van Themaat, uitgever van de Geschiedenis van Dordrecht;

Na de pauze: Vertoning van de film over Otto Dicke door mevrouw Wendeline Wil-
mink;

Tenslotte: Heffen van het glas op het jaar 2001.

20 maart 2001 om 20.00 uur in het Hof

Lezing door drs. L.H. van der Meule

24 april 2001 om 20.00 uur in het Hof

Jaarvergadering

Presentatie jaarboek

9 juni 2001

Excursie naar Leuven (onder voorbehoud)

Nadere informatie volgt.

Waarnemingen in Sterrenburg en het Overkamppark – middeleeuwse veenputten, verlande rivieren en meer bijzonderheden¹ – *Cees van der Esch*

Inleiding

De baggerwerkzaamheden in de buitenwijken, die werden uitgevoerd in opdracht van de gemeente Dordrecht en het waterschap De Grote Waard, zijn in 1999 voortgezet en hebben opnieuw onbekende feiten over de voormalige Grote Waard aan het licht gebracht. In totaal zijn in Sterrenburg tussen 18 maart en 24 augustus 28 waarnemingen uitgevoerd in de drooggepompte sloten en krekken. Onmisbaar zijn daarbij de boor en de spa. Geologische kaarten ontbreken vaak in de dichte bebouwing en daardoor maakt het de waarnemingen spannend. Zo werd een aantal oude, van oost naar west lopende geulen ontdekt haaks op de Slangenburgekreek in Sterrenburg III. Sommige waren in het rampjaar 1421, de St. Elisabethsvloed, reeds geruime tijd verland en met veen overdekt, of hadden hun stroombaan naast de verlande voortgezet waarbij een aantal nog actief was vóór de stormvloed van november 1421.

We zien dus dat het op de voet volgen van de baggerwerkzaamheden nuttig kan zijn. Het is vrijwel zeker dat een nauwkeurige inspectie niet eerder werd uitgevoerd; een volgende baggerfase is er wellicht pas over 25 jaar.

Het werk begon in 1997 en met name het uitbaggeren van de waterpartijen van de voormalige buitenplaats Dubbelsteyn(park) leverde interessante geologische en archeologische gegevens uit de Middeleeuwen op. Dit is een uitstekende aanvulling op het eerdere onderzoek naar een begraafplaats onder het voormalige MOK-veld.² Aan het schaarse huishoudelijke afval van de buitenplaats is nauwelijks aandacht besteed; door vroegere baggerwerkzaamheden is dit vrijwel zeker verloren gegaan. Zo kwam hier ook nageenog geen oorlogstuig boven water. Om het park Merwesteyn werden we ook herinnerd aan de Tweede Wereldoorlog, maar tevens aan de bewoners van deze buitenplaats en wel vanaf het begin van de 17^e eeuw. Enkele fraaie glas- en aardewerkvondsten werden geborgen. Ook bij andere voormalige buitenplaatsen is het door de bewoners weggegooid afval gedeeltelijk teruggevonden, onder andere bij Weizight, Amstelwijck en de herenboerderij langs de latere Dordtse Kil genaamd Crab- en Lantzigt.³ Verreweg het interessantst was de grote hoeveelheid materiaal in de watergang bij Amstelwijck⁴ waar rond 1600 waarschijnlijk eerst een eendenkooi, vervolgens een boerderijtje en in 1661 een voorname buitenplaats stond, gesticht door Hendrik Trip. Hij was een van de twee schatrijke zoons van Elias Trip en Maria de Geer, geen onbekenden in Dordrecht en Amsterdam. Dit materiaal, waaronder 17^e en 18^e eeuwse majolica, veel faience en andere soorten, moet nog nader onderzocht worden. Tenslotte noemen we nog een belangrijke vondst, te weten het bewijs van het bestaan van de middeleeuwse scheepvaartroute⁵

¹ Dit artikel stond in het jaarverslag van Grondig Bekeken uit maart 2000 (15–1)

Een ingekorte en iets gewijzigde versie werd geschreven voor Oud-Dordrecht.

² Esch, C. van der, W.A.M. Hessing, F. Laarman en J.C. Groenveld, 1992:

‘Een verdronken kerkhof in Dubbeldam’ in Kwartaal en Teken – Stadsarchief (18–4)

³ Esch, C. van der: ‘Crab- en Landzigt, huishoudelijk afval van een voormalige herenboerderij’ in Grondig Bekeken 1999 (14–2)

⁴ Grondig bekeken, maart 1999. Jaarverslag werkgroep Dordrecht buitengebied (14–4)

⁵ Esch, C. van der: ‘De Thuredrith, of een verbinding naar de Thuredrith?’

Nieuwe vondsten van de middeleeuwse scheepvaartroute tussen de Dubbel en Dordrecht’. Grondig Bekeken 1998 (13–3)

vanaf de Dubbel naar de oude stad (het traject Dordwijklaan, Dubbeldamse weg enz.).

Sterrenburg III

In Sterrenburg III begonnen de werkzaamheden bij de Zeedijk met de bedoeling de Slangenburgekreek uit te baggeren, waarbij tevens een meer natuurlijke oever werd gecreëerd. Deze kreek, genoemd naar het wijkje bij de Wieldrechtse Zeedijk, is een van de talrijke waterlopen die na 1421 zijn ontstaan. De kreek is gelukkig gehandhaafd in het stedenbouwkundige plan Sterrenburg III. Zij komt al voor op kaarten uit de 17^e eeuw. Het baggerwerk zat aanvankelijk behoorlijk tegen. Er ging zelfs bijna een graafmachine in de veenput verloren.



Afbeelding 1: Lunenburg. De uitgebaggerde Slangenburgekreek met een glooiend verloop van een verlande geuloevers. Het donkere veenpakket (Hollandveen) is duidelijk te zien. Iets naar het oosten ligt een dergelijke stroomrug die smaller en dieper is (Prattenburg); (foto: C. van der Esch).

Iets verder de wijk in aan de straten Toutenburg-Prattenburg ligt op een gemiddelde diepte van 1.75 tot 1.90 m de top van het Hollandveen. In deze oude bodem van de Grote Waard zijn diverse sporen van turfwinning waargenomen. Dikwijls ongeordende ondiepe putten die vervolgens vol zijn geraakt met massa's zoetwaterschelpen, grind, zand en enkele tientallen potscherven. De eveneens altijd aanwezige brakwaterkorkeltjes (*Cerastodermea glaucum*) en overige vaak heel belangwekkende soorten uit het brakwatermilieu in putten en sloten, duiden op een inbraak vanuit zee waardoor het binnenwater enige tijd brak werd. Deze soorten konden daar gedijen en werden gevolgd door soorten uit het zoete water als er van boven af door een inbraak rivierwater de waard instroomde.

Onder het verspoelde aardewerkmateriaal bevindt zich Pingsdorf, Paffrath, rood en grijs aardewerk, proto- en laat steengoed, dat wil zeggen tot 1421. Soorten uit de Romeinse tijd komen sporadisch voor: slechts drie verspoelde importscherven. Deels zullen de nederzettingssporen zijn weggevaagd door de vele inbraken. Juist de inbraken die ongeveer tegelijkertijd plaatsvonden zowel in het westen bij Broek / Wioldrecht als in het noordoosten bij Werkendam in respectievelijk 1375 en in 1393/94 werkten fataal (S.J. Fockema Andreae 1950). Enkele tientallen meters naar het zuiden loopt het veen naar beneden. Het is de noordelijke oever van een voormalige kreek die geleidelijk aan dieper wordt (Lunenburg, zie afb. 2). Op deze hellende oever hebben de zavelige laag en de kleilaag plaats gemaakt voor fijn zand met veel zoetwaterschelpen en enkele brakwaterschelpen.

Opmerkelijk was een mollengat dat zich ongeveer 25 cm in het veen bevond en gevuld was met zand uit de bovenlaag! Een teken dat de normale waterstand vóór november 1421 in deze kreek beneden het mollengat stond.

Opvallend in deze wijk is het laagje grind in ondiepten zoals hierboven al vermeld werd. Het zware grind wordt vaak aangetroffen in de nabijheid van forse geulen en rivieren en die lagen hier op korte afstand. Een eb- en vloedbeweging moet echter worden uitgesloten als we aannemen dat in elk geval na 1280 alle rivieren die de Grote Waard binnenkwamen, waren afgedamd.

Grind dat achterbleef in ondiepe plekken kennen we ook van de polder Het Nieuwland in Papendrecht / Alblasserdam. Dit gebied lag waarschijnlijk geheel of gedeeltelijk buitendijks. In elk geval zijn het de stille getuigen van watergeweld. In Sterrenburg was er sprake van een dijkbreuk waarbij het zware materiaal over grote afstanden werd meege-sleurd en achterbleef in putten en sloten.

Schenkeldijk

Waar ik in 1997 reeds een vermoeden van had, wordt tijdens baggerwerk bij de Schenkeldijk prachtig bevestigd: een forse geul die tot grote diepte reikt en dus duidelijk aanwezig is. In de afgelopen drie jaar is het aantal ontdekte voormalige geulen of kreek (die van na 1421 buiten beschouwing gelaten) zo toegenomen dat ik in elk geval deze stroomrug, met een gemiddelde breedte van circa 70 meter een naam heb toebedacht. Een geul die ooit sterk stromend was en die zijn bedding verplaatste met zijn eigen meegevoerde materiaal, behoort een naam te hebben. Op 16 oktober 1997 ontdekte ik de stroomrug voor het eerst langs de Leeuwstraat. Wat is er dan voor de hand liggender dan deze naam te gebruiken: de Leeuwgeul; Het Gat van de Leeuw zou eveneens kunnen (veel gatnamen kennen we als toponiem in de Brabantse Biesbosch).

Misschien is het zo gek nog niet 'Het Gat van de Leeuw' in de toekomst weer zichtbaar te maken in de sportterreinen langs de Schenkeldijk en verder. Wel dient er dan het een en ander gesloopt te worden. Er zou een gat moeten komen in de Zeedijk en er zou een flink deel van de Zuidendijk van de aardbodem moeten verdwijnen en dan meteen ook maar een brug in de N 3. Een prachtig slingerende geul met brede natuurlijke oeverstroken én laten aansluiten bij de Nieuwe Merwede; een geologisch verantwoorde constructie!

In de drooggepompte sloot aan de westzijde langs de Schenkeldijk werd een strook Hollandveen zichtbaar, ingeklemd tussen twee forse geulbeddingen (de noordelijkste is de Leeuwgeul) van het Maas- Dubbelsysteem. Hier werd een verveningsleuf aangetroffen van 17,5 meter lang (of breed) en 30 tot 50 cm diep. Deze vervening vond, in tegenstelling tot Prattenburg, in een veel eerder stadium plaats, want de alom bekende afzetting

van de taaie grijze kleilaag is in de put aanwezig en is 7 tot 10 cm dik. Daarboven een enorme hoeveelheid brakwaterkokkels met onder andere de brakwateralikruik en weer een afzetting van grijze klei. Deze kokkeltjes zijn dus duidelijk in twee fasen de put ingespoeld. De kleilaag op de bodem moet m.i. geïnterpreteerd worden als een Duinkerke/Tiel IIIb -afzetting van vóór 1200, waardoor deze put veel ouder is dan de hierboven vermelde putten van rond 1400. De kleilaag op de top van het veen ontbreekt hier, waarschijnlijk is die geërodeerd door de genoemde geulen.

Niet alleen de erosie van de veentop door genoemde geulen in de tijd voor de afdamming is daarvan de oorzaak. Ook de mens heeft m.i. veel veen weggehaald. In de plaats daarvan is naderhand in hoofdzaak zand gesedimenteerd. Ik noemde al de oost-west lopende geulen en vooral hier waren de stroken land die ertussen lagen en die tot 1280 regelmatig onder water liepen voor de boeren vrij waardeloos, denk ik zo. En zelfs de kwaliteit turf die men uit de stukken land kon winnen, was van een mindere kwaliteit door het gehalte aan slib. Ook hier enkele middeleeuwse potscherven en twee baksteenfragmenten uit circa 1375/1400.

Jupiterlaan

Langs de N3 bij de Jupiterlaan werd op de noordelijke oever van de ca. 70 meter brede geulbedding *de Leeuwgeul* een primitief met zand, veen en kleikluiten opgeworpen dijkje ontdekt tijdens het plaatsen van een beschoeiing. De gedachten gaan uit naar een provisorisch droogmaken en drooghouden van een woonerf na de Sint Elisabeth's vloed. Helaas kon van bewoning niets meer teruggevonden worden door bebouwing met waterpartijen in de jaren zeventig. Het toont wel aan dat de beter gesitueerden het wat langer konden uithouden, tenslotte was deze doorbraak niet de eerste, maar het zou blijken dat hij door verschillende oorzaken wel de beste was om de Grote Waard blijvend te ruïneren. Uiteraard verdronken er velen in die beruchte nacht, maar van een directe en totale ondergang was geen sprake.⁶

Degenen die in de laaggelegen polders in een eenvoudig bouwsel woonden, en dat waren de meesten, verdronken in de nacht van 18 op 19 november.

De anderen, die sterke woningen op woonheuvels bewoonden, zagen waarschijnlijk niet de noodzaak in om overhaast de beslissing te nemen hun eigendommen te verlaten zodra het licht werd. Dit hadden zij immers al meermalen meegemaakt, al weten we niet exact hoeveel hoger het water nu stond. Bovendien had de overheid telkens kans gezien de dijkbreuken te dichten.

Helaas, het duurde allemaal te lang. De overgeblevenen trokken weg. In 1425 bijvoorbeeld besloten de Franciscanen van Eemstein om hun gebouwen definitief op te geven en in 1430 werd de Maastol te Almsvoet niet meer verpacht. Het is wel opmerkelijk dat ongeveer binnen een jaar na november 1421, na een kennelijk droge zomer in 1422, het dijkje werd gelegd, want het is gelegen op een laag brakwaterschelpen. De brakwaterkokkeltjes zijn volgens W.J. Kuijper (I.P.L.) nog in het eerste jaar tot hooguit twee jaar. Tenslotte moesten ook deze bewoners, hoewel er vis in overvloed was, het toch opgeven in het steeds zompiger wordende land, want het herstelde gat bij Broek werd eind 1422 opnieuw weggeslagen, gevolgd door nieuwe overstromingen. De chaos was compleet, meer water dan land.

⁶ Het is wijlen bioloog C.J. Verhey die voor het eerst deze brakwatersoorten opmerkte en beschreef in de jaren zestig. Ik heb zelf een poging ondernomen n.a.v. een opgraving, gepubliceerd in *Grondig Bekeken* 1997 (12-4)

Het terugvinden, al is het nog zo klein, van een inderhaast opgeworpen dijkje ter bescherming van binnendringend water is uiteraard uniek. Een toevalstreffer van bijna zes eeuwen terug!

Een regelmatige dagelijkse inspectie door het Dordts Archeologische team tijdens het baggerwerk zou op zijn plaats zijn geweest. De geruchten over het snel wegwerken van ontdekte muurrestanten tijdens de uitvoering van Sterrenburg I en II zijn er niet voor niets.

Zuidhoven

Hoewel buiten Sterrenburg gelegen, moet ook deze wijk genoemd worden i.v.m. het baggerwerk uit 1999. Het is een geologisch interessante wijk die overeenkomsten heeft met het Overkamppark (zie hierna), maar ook uit een veel recenter verleden is deze locatie boeiend. Zo werden uit de brede sloot bij de Zuidhovenkerk fragmenten aardewerk naar boven gehaald uit de 17^e en 18^e eeuw. Hier stond het buiten dat in 1633 in bezit was van Cornelis van Beveren. Twee Dordtenaren met een detector haalden uit de modderbrij een zeldzaam loden achtpondsgewicht en een gave tinnen beker. Het gewicht, een blokgewicht, vertoont het stadswapen van Dordrecht en drie jaarletters. Door de tapse vorm en de vier ringen aan de zijkant zou deze zijn gegoten in een sluisgewicht uit Neurenberg.⁷ Dergelijke vondsten behoren in een Dordts historisch museum.

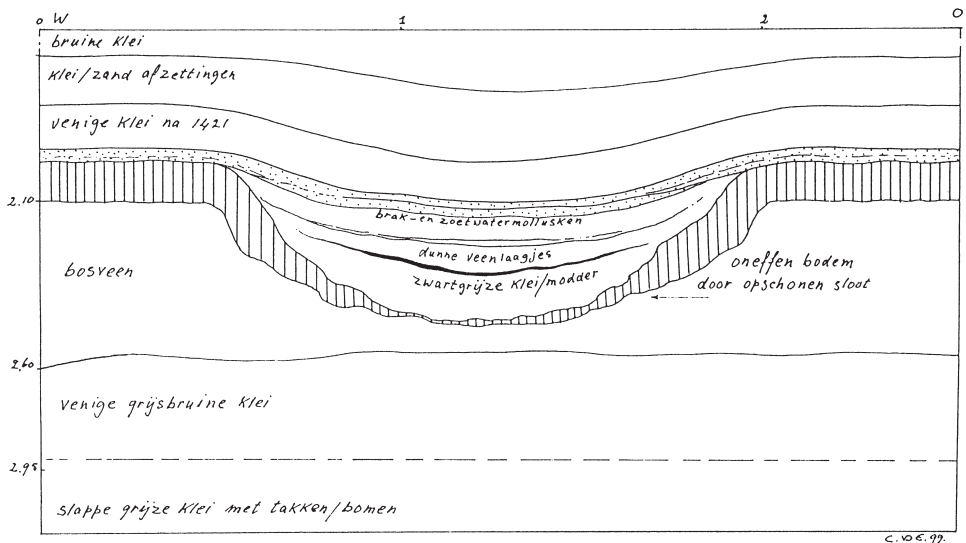
Overkamppark, sloot langs de zuidkant

In de uitgebaggerde sloot langs het Overkamppark werd op een diepte van bijna 3 meter de bovenkant van een verlande rivier zichtbaar. In de slappe grijze klei bevinden zich takken en bomen die door de traag wordende stroom ingebed raken. Dieper bevindt zich een pakket fijn zand. De modderplaten raakten overdekt met veen. Het tijdstip waarop struiken en jonge bomen konden groeien hopen we aan de hand van enkele houtmonsters door C14-onderzoek vast te stellen. Waarschijnlijk verlandde de rivier al vóór 1000 vChr. Deze rivier moet m.i. gezien worden als de voorloper van de Dubbel, waarvan de jongste loop in 1994 werd aangeboord in het park en in de tuinen van de op korte afstand gelegen Burgemeester Jaslaan.⁸

De 0,50 tot 1,25 meter dikke veenafdekking staat in verbinding met het ernaast uitgeschuurde Hollandveenpakket. Dat was het duidelijkst te zien bij het houten bruggetje en de vijver bij de firma De Vlaming. Hier in de oever van de voormalige rivier werd uit het veen een zeer oude eik verwijderd. In de veenafdekking, dus op de verlande rivierbedding, werden een aantal ontginnings- / verkavelingssloten ontdekt die noord-zuid met een afwijking naar het oosten waren georiënteerd. De percelen in dit stukje voormalige Grote Waard waren ca. 33 meter breed van slootmidden tot slootmidden. In totaal zijn

⁷ Het bijzondere gewicht heeft als jaarletters een E in zijn vierkante omlijsting en een Z in een schildvormige omlijsting. Voorts is er in Romeinse cijfers VIII ingeslagen en zitten in de onderkant enkele spijkers om het gewicht zuiver te doen zijn. De afmeting is 99-88 en 52 mm. hoog. Het gewicht moet van na 1650 stammen. Deze gegevens zijn met dank overgenomen van de heer R.J. Holtman. Ook dank aan de heer K. Middelham, de vinder.

⁸ C. van der Esch, T. Koorevaar: 'Vissers aan de Dubbel'. Grondig Bekeken 1995 (10-3)
De vijver bij de firma De Vlaming bestaat nog uit een smal maar vrij intact gebleven pakket Hollandveen en vormt ten oosten naar de Burgemeester Jaslaan een glooiend verloop van de oever van de jongste Dubbelloop, actief tot 1422. De westelijke begrenzing van het veen is de uitgeschuurde oever van de veel oudere rivier.



Afbeelding 2: Overkampspark. Dwarsdoorsnede van een middeleeuwse sloot, gegraven in jong bosveen welke een verlande rivier afdekt. Deze grijze taaie kleilaag Duinkerke / Tiel IIIb, duidt waarschijnlijk op de term 'kleizijde van de Grote Waard' uit 1334, waarmee de Dordtse waard wordt bedoeld, tegenover de 'veen zijde' de zuidelijke helft van de Grote- of Zuidhollandse waard (verticale arcering)

Na 1421 werd een pakket zand- en kleilaagjes en bruine klei afgezet tot ca. 1600 met een totale dikte van 0,90 – 1.20 m. Vijf van deze sloten zijn waargenomen die onder dit dikke pakket verborgen liggen.

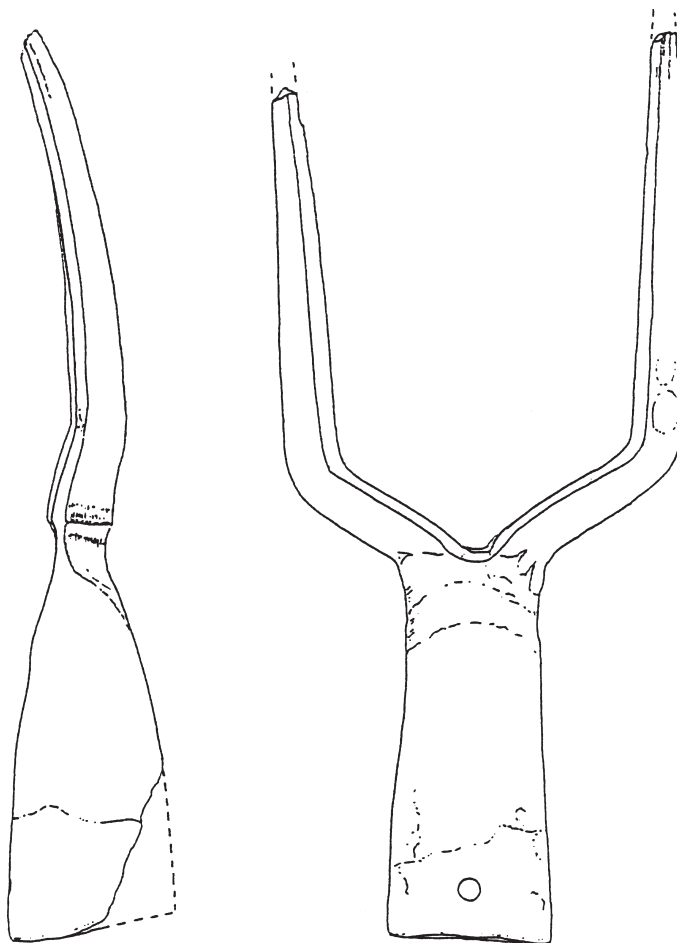
ongeveer 65 aardewerkfragmenten geborgen, deels verspreid over de oude bodem en in sloten gegooid, evenals een aantal huisdierbotten, wervels van een edelhert, stukken baksteen, plavuizen, spijkers en een grote ijzeren tweetand van een boer (zie afb. 3). Alles duidt op een nabijgelegen woning c.q. boerderij die heeft gefunctioneerd vanaf de ontginning in de 11^e eeuw tot november 1421. Het bekende scala aardewerk laat deze datering toe: Pingsdorf, Paffrath, Andenne en het latere goed.

De nabijgelegen locatie Burgemeester Belaertspark liet bewoning zien die eindigde in het vierde kwart van de 13^e eeuw. (Van der Esch / Koorevaar 1995). Al met al een boeiende locatie en je zou willen dat hier honderden vierkante meters op de schop gaan om zo een beter verband van alle waargenomen zaken vast te kunnen stellen.

Eén punt moet nog even nadrukkelijk aan de orde komen. Ik noemde al de kleilaag in de verveningsleuf aan de Schenkeldijk. Ook elders komen we deze laag tegen tijdens boringen of graafwerk buiten de stadskern, liggend op het Hollandveenpakket. Ook hier op de stroomrug Schenkeldijk / Jupiterlaan (leemgeul).

De vraag is wanneer heeft het water deze afzetting mogelijk gemaakt? Daar is maar één antwoord op: na de ontginningen, want de laag ligt niet alleen op het veen, maar loopt door over vrijwel alle slootbodems!

Het is daarom niet verantwoord om deze circa 5–23 centimeter dikke afzetting ouder te dateren dan Duinkerken / Tiel. De ontginningsactiviteiten zijn in de 11^e eeuw al gaande



Afbeelding 3: IJzeren tweetand uit een van de slootvullingen. Datering circa 1300, lengte 24 cm. Deze forse exemplaren zijn ook als afbeeldingen bekend uit de middeleeuwen vanaf de 12^e eeuw. Een alternatief gebruikt wapen bij een boerenopstand. Al het ingespoelde of erin geworpen materiaal zoals botten, scherven en/of baksteen ligt tot nu toe boven de kleiband.

en in de tweede helft van de 10^e eeuw mogelijk al begonnen, afgaande op de vroegste schriftelijke bronnen (o.a. Prof.dr. P.A. Henderikx 1977). Daarna kwamen flinke overstromingen. De tweede helft van de 12^e eeuw zou hier voor een belangrijk deel debet aan zijn geweest. De hypothese van prof. L.J. Pons⁹ over ons gebied komt hier heel goed mee overeen.

Het is en blijft een boeiend gebied; Dordrecht en zijn omgeving.

⁹ Prof. L.J. Pons, 1996. De grenzen van de 'Swindrechtwert' n.a.v. een oppervlaktemeting Dordrecht in het zuiden van de Zwijndrechtse Waard.

Misvattingen rondom de prijsvraag voor de bouw van de Remonstrantse Kerk

J.F. van Eck

Op 28 april a.s. zal het precies 100 jaar geleden zijn dat de Remonstrantse Kerk aan de Cornelis de Wittstraat werd ingewijd. Voorafgaande aan de bouw van de kerk werd een besloten prijsvraag uitgeschreven. Dit hield in dat een aantal architecten werd verzocht bouwplannen en bijbehorende begrotingen in te dienen.

De prijsvraag verliep dermate gecompliceerd, dat meerdere publicisten op het verkeerde been werden gezet. Met name twee misvattingen worden voortdurend herhaald. Van daar dat hieronder de juiste gang van de gebeurtenissen wordt beschreven, aan de hand van het oorspronkelijke bronnenmateriaal.

Op 4 oktober 1897 wordt in Dordrecht een remonstrantse gemeente (tot 7 juni 1898 met de status van vereniging) opgericht. Aanvankelijk gebruikt men het gebouw 'Rust Roest' aan de Wijnbrug als kerkruimte. Van meet af aan leeft echter het verlangen naar een eigen kerkgebouw, wat zich uit in een zoektocht naar een geschikte locatie.

In november 1899 weten de remonstranten de hand te leggen op 'het terrein aan de Cornelis de Wittstraat, bekend als kleeblekerij "De Verloren Zoon"'.¹ 'De som hiervoor gevraagd is f.9200,-, waarop bij acclamatie wordt besloten in te gaan.'²

'Om tot geheel overzicht der zaak te komen, dat is stichting van een eigen kerkgebouw, zal aan de heeren H. Reus en H.W. Veth kosten van een gebouw gevraagd worden voor 350 zitplaatsen beneden, en met een galerij waarop voorloopig 50 zitplaatsen, wat moet kunnen uitgebreid worden tot 150. Alles vergezeld van een schetsteekening. Voor elk zal de vergoeding f 50,- bedragen.'³

Dat het kerkbestuur juist de twee bovengenoemde Dordtse architecten benadert, is niet verwonderlijk. Beiden staan namelijk goed bekend. Veth is een ervaren architect, die in 1899 reeds een groot aantal bouwwerken op zijn naam heeft staan; Reus is net afgestudeerd, maar wordt algemeen gezien als zeer talentvol.

Van den Hoogenband meldt zich als derde mededinger

Het zal echter niet bij dit tweetal blijven. Nog geen week later stuurt de heer C. van den Hoogenband, eveneens architect te Dordrecht en lid van de Remonstrantse Gemeente, een brief aan het bestuur met als kernzin: 'Naar aanleiding van het bericht vermeldende aankoop van grond voor het bouwen eener kerk, verzoekt ondergeteekende Uw bestuur in aanmerking te komen, om bij eventueelen bouw eener kerk of bij de voorafgaande werkzaamheden, als architect op te treden.'⁴

Het archief van de Remonstrantse Gemeente Dordrecht bevat geen antwoordbrief, maar de beslissing van het bestuur blijkt indirect op de ledenvergadering op 14 november. Daar deelt de voorzitter namelijk mee 'dat door de heeren Veth, de Reus en

¹ Notulen ledenvergadering, 14 november 1899.

² Notulen bestuursvergadering (tegenwoordig wordt het bestuur aangeduid als kerkenraad), 3 november 1899.

³ Notulen bestuursvergadering, 3 november 1899.

⁴ C. van den Hoogenband aan bestuur, 9 november 1899.

Van den Hoogenband plannen en begrotingen zullen gemaakt worden voor een gebouw.⁵

Men blijkt bepaald niet ingenomen met de mededinging van Van den Hoogenband. Op de eerstvolgende bestuursvergadering vermeldt de voorzitter 'dat hem een bezoek werd gebracht door de heeren Reus en Veth, naar aanleiding van het optreden van den heer v.d. Hoogenband als derde, tot het leveren van een plan voor kerkbouw. Na uitlegging van de zaak beaamden beide heeren het moeilijke van het geval en werd op voorstel van de voorzitter, om een bevoegde te benoemen om te zijner tijd de 3 plannen te beoordelen, de heer Evers te Rotterdam, aangegeven.'⁶

Helaas wordt nergens in de bewaard gebleven bronnen duidelijk gemaakt waarom Van den Hoogenband kennelijk zo veel weerstand oproept.

In februari daaropvolgend doet Van den Hoogenband pas goed van zich spreken. 'De heer v.d. Hoogenband maakt bezwaar tegen de arbiter, door de heeren Reus en Veth goedgevonden en door onze voorzitter namens ons geaccepteerd, wat sluit met de notulen der vergadering van 15 Dec. '99.'⁷

Het motief voor deze manoeuvre van Van den Hoogenband lezen we in een latere brief van hem, waarin hij spreekt van 'de verstandhouding van genoemde heer Evers en een onzer mededingers.'⁸ Het is duidelijk waar Van den Hoogenband op doelt: het is algemeen bekend dat de talentvolle Reus in een bijzonder goed blaadje staat bij zijn leermeester Evers.

Het bestuur reageert hierop door de drie mededingende architecten 'te verzoeken elk een drietal namen te vragen van vakkundigen, die ons als adviseur zou kunnen ter zijde staan. De bedoeling is een naam te vinden, die allen gaven om zodoende een door allen gewild en vertrouwd persoon als onze raadsman gekozen te zien. Mocht geen eenstemmigheid verkregen worden, dan zou het bestuur zich voorbehouden zelf zulk een dignitaris te kiezen.'⁹

Op 12 februari laat Veth weten dat hij zich terugtrekt als deelnemer aan de prijsvraag. 'De toestand mijner oogen, die in verband met mijn leeftijd, in de laatste maanden tot eenige voorzichtigheid aanspoort (...) maakt mij voor concurrerenden arbeid, die in betrekkelijk korten tijd moet afloopen en met geene zelfs kleine gebreken rekening houdt, vrij ongeschikt.'¹⁰

Wanneer het verzoek van het bestuur een drietal adviseurs te noemen hem bereikt, is zijn reactie consequent: hij onthoudt zich van het noemen van namen.¹¹

Het bestuur benoemt een nieuwe adviseur

Reus noemt in zijn voordracht als eerste H. Evers, waarmee hij de bezwaren van Van den Hoogenband volkomen negeert. Vervolgens noemt hij nog de Rotterdamse architecten J. Verheul en J.P. Stok Wzn.¹²

Het antwoord van Van den Hoogenband bevat de namen van A. Ek, bouwkundige te Dordrecht en lid van de remonstrantse gemeente, en Beirer te Amsterdam en Hooykaas

⁵ Notulen ledenvergadering, 14 november 1899.

⁶ Notulen bestuursvergadering, 15 december 1899.

⁷ P.A. Revers, secretaris van het bestuur, aan de overige bestuursleden, 6 februari 1900.

⁸ C. v.d. Hoogenband aan P.A. Revers, secretaris van de Remonstrantse Gemeente, 12 februari 1900.

⁹ Notulen bestuursvergadering, 22 februari 1900.

¹⁰ H.W. Veth aan P.A. Revers, 12 februari 1900.

¹¹ H.W. Veth aan P.A. Revers, 24 februari 1900.

¹² H.A. Reus aan het bestuur der Remonstrantse Gemeente, 24 februari 1900.

N:o 185 ingk 24^{de} Nov. 24 Febr. 1900.

Aan het Bestuur der
Rem: Gemeente, alhier

Welw: Heeren,

In antwoord op uw
heeren ontvangen schrijven, heb ik
de eer te hieronder een dood
te verlangen drietal namen
van Oudekenningen te noemen.

Henri Evers. Medisch en Hoofdleeraar
der Rotterdam: Academie
van B.K. en T.W.

J. Verheul. Med. R'dam.
J. P. Stok Win " " . —

Hopende van te zoo
spoedig mogelijk de vereerde noodige
gegevens te mogen ontvangen ten
einde met het plan te kunnen be-
ginnen.

Hongachten D.

Wet: on. dr.

A. A. Reus.

De voordracht van Reus: Bron van misverstand.

te Rotterdam, beiden bekend op het gebied van kerken. Fijntjes voegt Van den Hoogenband hier aan toe: 'Gaarne had ik, als zijnde een bekwaam en streng eerlijk vakman, genoemd den heer C.M. Drooglever Fortuin te Rotterdam, doch daar ik alle schijn wil vermijden en ik geen voorspraak verlang, wat dan ook bij een eerlijke concurrentie niet het geval mag zijn, is voor mij reden geweest genoemde heer niet op te geven, daar hij voor een groot gedeelte mijner opleiding mijn leermeester is geweest.'¹³

¹³ C. van den Hoogenband aan het bestuur der Remonstrantse Gemeente, 24 februari 1900.

Het is nu aan het bestuur enkele knopen door te hakken. Allereerst wordt een andere adviseur benoemd. 'Naar aanleiding van ingekomen schrijvens van de heeren Veth, v.d. Hoogenband en Reus wordt besloten, onder herroeping van het besluit waarbij de heer Evers als beoordeelaar der in te zenden plannen werd aangewezen, de heer J. Verheul Dzn te Rotterdam daartoe uit te noodigen.'¹⁴

Verheul neemt de uitnodiging aan en levert een actief aandeel in de verdere afwikkeling van de prijsvraag. Een eerste blijk daarvan lezen wij in een brief van de voorzitter aan de overige bestuursleden. 'In een bespreking met den heer Verheul heden middag gehouden werd door mij het verzoek vermeld, door den heer Boest van Reijn, architect alhier, aan een paar leden der bouwcommissie gedaan om ook te mogen mededingen bij den prijskamp voor ons kerkgebouw. De heer Verheul achtte het op zich zelf wel wensche-

W 143 myerum 21/III 1900

Dordrecht 20 Maart 1900.

den Wed. Heer
den heer E. v. d. Kyp. Barondrecht.

Mijnheer.

Ingevolge MEd. beleeft de uitnodiging
namens het Bestuur der Remonstrantsche Gemeente
alhier tot het inleveren van een plan voor een kerkgebouw e.a.
volgens ontvangen programma, diene deze MEd. de berich-
ten het mijnoogst aangenaam zal zijn daaraan gevolg te
geven. -

Immediet verblijf ik met de meente

Hoogachtende
Uw Wed. Dienaar

D. Boest van Reijn
Arch.

Brief van de heer Boest van Reijn: Over het hoofd gezien.

¹⁴ Notulen bestuursvergadering, 1 maart 1900.

lijk het getal mededingers groter dan twee te zien. Tot een beslissing dienaangaande waren wij echter niet bevoegd.¹⁵

De overige bestuursleden gaan akkoord.

Op 15 mei komen derhalve drie ontwerpen voor de kerkbouw binnen. Reeds op 17 mei stuurt Verheul zijn 8 folio's omvattende beoordelingsrapport op. Hij beveelt het plan van Reus aan, 'daar dit ontwerp volgens mijne overtuiging het beste van de ingekomen ontwerpen aan het gevraagde doel beantwoordt en in alle deelen een hoogst artistiek werk is, dat ten volle verdient uitgevoerd te worden.'¹⁶

Reeds in juli 1900 neemt de bouw van de Remonstrantse Kerk een aanvang. Op 28 april 1901 vindt de plechtige inwijding plaats. Ds. H.Y. Groenewegen zegt bij die gelegenheid onder andere: 'Eenvoudig en stil, vredig en vriendelijk is het bedehuis.'¹⁷

Nu, na bijna 100 jaar, bezit de Remonstrantse Kerk nog steeds die positieve uitstraling!

Twee hardnekkige misvattingen

Welke zijn nu de – voortdurend herhaalde – misvattingen in de publicaties waarin de prijsvraag ter sprake komt? De bron van alle misverstanden wordt in feite gevormd door wat E.H. Cossee schrijft in Kwartaal en Teken, 4^e jaargang 1978, nr.1.¹⁸ Op blz. 4 lezen wij: 'Een prijsvraag werd uitgeschreven waarop de architecten C. van den Hoogenband, H.A. Reus en H.A.W. Veth plannen en begrotingen indienden voor het nieuwe gebouw.' Hier is dus over het hoofd gezien dat Veth zich terugtrok en later werd vervangen door D. Boest van Reijn.

Eveneens op blz. 4 wordt vermeld: 'De bekende Rotterdamse architecten Henri Evers, J.P. Stok Wzn. (bouwmeesters der Remonstrantse Kerk aldaar) en J. Verheul werden door het Bestuur geraadpleegd.' Merkwaardig genoeg is dit drietal identiek aan de voordracht van Reus. Er is echter slechts één adviseur geweest: Verheul. Evers was gedurende korte tijd alleen in naam adviseur; voordat hij daadwerkelijk in functie kon treden, was hij reeds vervangen door Verheul.

In jongere publicaties grijpt men steeds terug op deze gegevens. Zowel in 'Jongere bouwkunst in de negentiende eeuwse schil van Dordrecht'¹⁹ als in 'Dordtse Huizen, aflevering 03'²⁰ (beide zijn uitgaven van de Dienst Stadsontwikkeling) worden opnieuw Van den Hoogenband, Reus en Veth genoemd als deelnemers aan de prijsvraag.

In 'Jongere bouwkunst ...' voert men als adviseurs opnieuw het trio Evers, Stok en Verheul op. In 'Dordtse Huizen' noemt men alleen Evers en Stok, waarmee uitgerekend de enige juiste naam (die van Verheul) wordt weggelaten! Laatstgenoemde publicatie dateert van 1998, dus twintig jaar na het verschijnen van het artikel van Cossee. Deze bijdrage bedoelt een einde te maken aan de hierboven gesignaleerde, hardnekkige misvattingen. Dit laat onverlet dat Cossee alle respect verdient voor zijn baanbrekende werk bij het navorsen van de archieven van de Remonstrantse Gemeente te Dordrecht.

¹⁵ F. Delhez, voorzitter van het bestuur, aan de overige bestuursleden, 9 maart 1900.

¹⁵ F. Delhez, voorzitter van het bestuur, aan de overige bestuursleden, 9 maart 1900.

¹⁶ J. Verheul Dzn. aan de bouwcommissie der Remonstrantse Gemeente, 17 mei 1900.

¹⁷ De Remonstrantse Kerk te Dordrecht, Een Herinnering, uitgegeven door J.P. Revers, 1901, blz. 27.

¹⁸ E.H. Cossee, De Remonstrantse Gemeente te Dordrecht, in Kwartaal & Teken van Dordrecht, 4^e jaargang 1978, nr. 1, blz. 4, een uitgave van de Gemeentelijke Archiefdienst te Dordrecht.

¹⁹ Jongere bouwkunst in de negentiende eeuwse schil van Dordrecht, augustus 1989, blz. 57, een uitgave van de Dienst Stadsontwikkeling van de Gemeente Dordrecht.

²⁰ Dordtse Huizen, Aflevering 03, december 1998, blz. 11, een uitgave van Stadsontwikkeling Dordrecht, Afd. Ruimtelijk Beheer, Taakgroep Monumentenzorg.

Het Sakkertje, een bouwhistorische verkenning

Albert van Engelenhoven



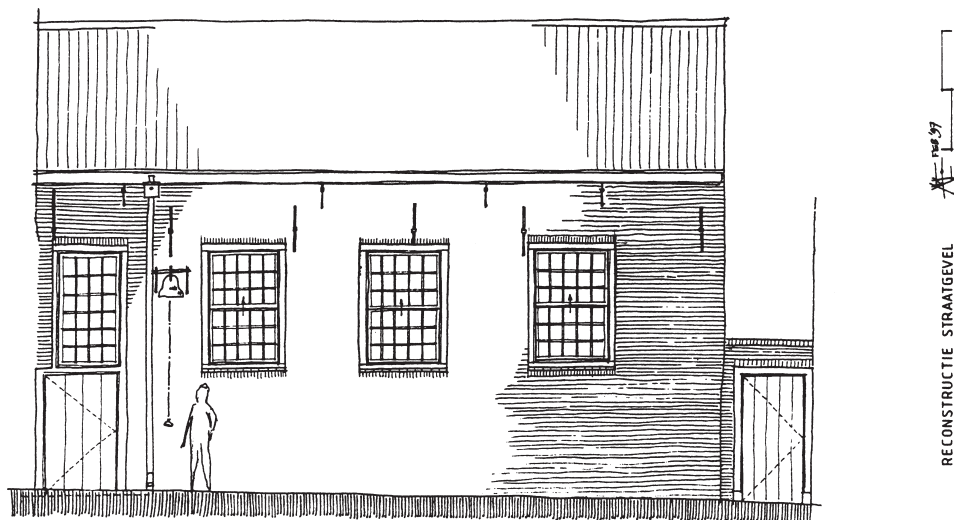
Zakkendragersstraat gezien richting Voorstraat met in het midden van de tekening het zakkendragershuis. Pentekening L.K. Zeldenrust, november 1958. (Stadsarchief – G.P.V. G 2304).

Middeleeuwse periode

Hoewel er reeds in de 15^{de} eeuw sprake is van een zakkendragersgildenhuis op de plaats van het huidige gildenhuis aan de Zakkendragersstraat 2/4, zijn er uit deze periode geen zichtbare sporen meer aanwezig. Misschien voeren de fundamenteën nog terug tot de 15^{de} eeuw, maar hiernaar is echter geen onderzoek verricht.

Wellicht dat een in museum Mr. Simon van Gijn bewaard fragment van een schouw in Gotische stijl afkomstig is uit dit gildenhuis. Het zou van circa 1490 dateren en daarmee behoren bij het oudste gildenhuis.¹

¹ Lijst der voorwerpen, aanwezig in de verzameling der vereniging *Oud-Dordrecht*, MDCCCXCIV.' blz.12. Hoofdstuk VI. Bouwkundige voorwerpen (inwendig) nr. 83: Gothieke zandsteen schoorsteenpilaster met mans- en vrouwenfiguur als cariathiden.



Afbeelding: Reconstructie straatgevel, situatie na herbouw in de 18^{de} eeuw. Opvallend zijn de hoog geplaatste vensters. Dit voorkwam enerzijds inkijk vanuit de steeg, anderzijds ving men zoveel mogelijk daglicht in de betrekkelijk donkere steeg. Met de bel aan de gevel werden de zakkendragers bijengeroepen wanneer er werk te verdelen viel.

Het gildenhuis in de 18^{de} eeuw

Het nog aanwezige gildenhuis dateert in de huidige opzet uit de 18^{de} eeuw en is waarschijnlijk het resultaat van een volledige vernieuwing van het 15^{de} eeuwse (wellicht vervallen geraakte) gildenhuis. Daar dit toen reeds in bezit van de stad Dordrecht was, zal het stadsbestuur de vernieuwing hebben laten uitvoeren.

Het gildenhuis van het zakkendragers- of mazelaarsgilde van het Turfeind was uiterst eenvoudig opgebouwd. Het is een rechthoekig eenlaags pand met een pannen gedekt zadeldak. Het bestond slechts uit één vertrek, een z.g. 'lokaal' van ongeveer. 11 x 4,5 m. met een hoogte van circa. 4,5 m. Hierboven bevond zich een zolder welke met een ladder bereikbaar was. Het daglicht kwam binnen door drie vensters en een bovenlicht boven de deur in de Zakkendragersstraat en (mogelijk) twee vensters in de zijgevel. Deze waren opvallend hoog in de gevel geplaatst, om inkijk te voorkomen, maar vooral om zoveel mogelijk daglicht te vangen in de smalle steeg.²

Sporen van authentieke stookplaatsen zijn niet (meer) zichtbaar. Mogelijk is er met de herbouw van het gildenhuis in de 18^{de} eeuw geen schouw gemetseld, maar direct een ijzeren kachel geplaatst, waarmee de uitdrukking 'smakken om de kachel' verklaard zou zijn. Als arbeidsreserve voor het Koreneind werden wekelijks enkele leden van het Turf-

² Enige nadere bouwhistorische informatie: Buitenmuren opgetrokken in geelkleurige baksteen, Dordts-formaat; circa 180 x 90 x 45 mm. In kruisverband gemetseld; 10 lagen = circa 490 mm. Begane grondvloer bestaat uit een bestrating van geelkleurige baksteen. Verdiepingsvloer bestaat uit een enkelvoudige grenenhouten balklaag, balkafmeting Ca. 175 x 225 mm. (br x h) met een h.o.h. afstand van circa 1000 mm.

De open sporenkap steunt op vlieren en op spanten op onregelmatige onderlinge afstand, alle hout is grenen. Sporadisch zijn gehakte rechte telmerken aangetroffen. Een inventarisatie hiervan heeft (nog) niet plaatsgevonden.

eind daarheen overgeplaatst. De mannen gingen om de kachel zitten om te dobbelen 'smakken om de kachel' om zo te bepalen wie er overgeplaatst zouden worden.³

Verbouwing tot woonhuis in 1875

Als het gildenhuis vanwege teruglopende activiteiten voor de zakkendragers, midden 19^{de} eeuw de oorspronkelijke functie verliest, vindt in opdracht van de gemeente een verbouwing van gilden- of corphuis tot woonhuis plaats. Op 25 september vond de aanbesteding plaats voor bouwkundige werkzaamheden welke vóór 6 november 1875 uitgevoerd dienen te zijn. Aldus het handgeschreven bestek waarin de uit te voeren werkzaamheden zijn beschreven.

In het kort komt de verbouwing neer op: 'Het gedeeltelijk uitbreken en doen zakken der bindtlaag en het maken van een nieuwe bovenwoning met vrijen opgang zoo als dit op tekening is aangetoond en hieronder is omschreven.'⁴

Het werk werd uitgevoerd door de Dordtse aannemer A.W. van Aardenne voor de somma van f 780. Dit betrekkelijk geringe bedrag kon bereikt worden doordat er zoveel mogelijk gebruik werd gemaakt van aanwezig bouw materiaal. Zo is er in het bestek sprake van: "Van de bestaande bindtlaag (Verdiepingsbalklaag) zal een gedeelte moeten worden uitgebroken en ongeveer 1.50 m worden verlaagd.' Ook is er sprake van: 'Bestaande kozijnen uitbreken en verplaatsen.' 'Bestaand vloerhout gebruiken voor de betimmering van de kap.' 'De bestaande trappen en ladderhaken verplaatsen naar andere zijde van het lokaal.' 'De bel in het Zakkendragersstraatje verplaatsen.' Hoewel de bel haar functie (het bijeenroepen van de zakkendragers) had verloren bleef deze dus wel aanwezig. Ook de nieuw te maken onderdelen zijn precies in het bestek beschreven. In het hoofdstuk Metselwerk:

'Op één der binten een scheidingsmuur van IJSSEL bovensteen te metselen dik ½ steens. Ook een schoorsteen in dezelfde steen binnen en IJssel grauw bovendaks.' Binnenmuren pleisteren.' 'Buitenmuren nazien en herstellen.'

In het hoofdstuk timmerwerk:

'Maken: 3 stuks lichtkozijnen 1.10 × 1.80 m. grenenhout, 1 stuks lichtkozijn 50 × 70 cm. grenenhout, 1 stuks buitendeurkozijn 80 × 275 cm. & bovenlicht & paneelen grenenhouten deur.'

'Op de (verlaagde verdiepings-) balklaag te timmeren de op tekening aangegeven kamer met bedstede, kasten aanrechtbank e.d.'

'Trap met dennen 80 cm breed, 16 treden.'

'Privaat ingericht voor tonnenstelsel.'

In het hoofdstuk Verf en Glaswerk:

Alle lichtramen te dichten met half wit Fransch glas, het onderraam op de slaapkamer met effen matglas.'

Dat het werk precies volgens de bestekomschrijving van 1875 is uitgevoerd, is bekend, doordat de beschreven situatie onveranderd wordt aangetroffen.

Doordat de structuur van het oude gildenhuis bij de verbouwing van 1875 niet is aangetaast en veel van het oude bouw materiaal is hergebruikt, is daarmee tevens het oude gildenhuis der zakkendragers, zoals dit na herbouw in de 18^{de} eeuw is ontstaan, nog aanwezig.

³ Lips C.J.P. 'Wandelingen door Oud-Dordrecht', Zaltbommel 1974 - blz. 180

⁴ GAD 110/14 - Bestek en voorwaarden voor aanbesteding 25 sept.1875 gereed en opgeleverd vóór 6 november 1875.

Huidige situatie en toekomst

Zoals eerder beschreven werd, hebben er na de verbouwing van 1875 geen wijzigingen meer plaatsgevonden aan het aloude Sakkertje. De ligging ervan in de smalle Zakken-dragersstraat zal er in belangrijke mate aan hebben bijgedragen dat het huis in vergetelheid is geraakt. Weinigen hebben er in de 20^{ste} eeuw nog naar omgekeken.

Nadat in de jaren zestig de laatste bewoners uit het huis wegtrokken, is er praktisch geen onderhoud meer uitgevoerd. Hierdoor is het huis momenteel in een deplorabele bouwkundige toestand geraakt. Eind 1996 is in opdracht van de gemeente noodherstel uitgevoerd waardoor de achteruitgang is geremd. Doch enkel door een consoliderende restauratie kan het Sakkertje behouden blijven voor de toekomst.

Hiermee zal een stuk typisch Dordts verleden in levende herinnering in het stadsbeeld aanwezig blijven.



Het Sakkertje in de Zakkendragersstraat in de huidige situatie.

De Helena

Restauratie van een ijzeren stevenaak

P. Blussé van Oud Alblas

Op 11 september hadden wij het genoegen naar twee verhalen te luisteren over de scheepvaart. De eerste spreker was de heer T. Muller die sprak over de sleepvaart, met name de binnensleepvaart, en over de rol die zijn familie daarin speelde. U heeft daar in een ander artikel al over kunnen lezen. Na de pauze hield de heer P. Blussé van Oud Alblas – onder andere bestuurslid van de ‘Stichting Het Rotterdamse Zeilschip’ – een dialezing over een unieke scheepsrestauratie, namelijk het weer in volle glorie terugbrengen van de Helena, een ijzeren stevenaak.

De ‘Stichting Het Rotterdamse Zeilschip’ is voortgekomen uit de ‘Stichting Openlucht Binnenvaart Museum te Rotterdam’, die de voor klassieke binnenschepen ingerichte Oude Haven en de bijbehorende doe-het-zelf werf Koningspoort exploiteert, terwijl de Oude Haven weer het geesteskind is van de ‘Landelijke Vereniging tot behoud van het Zeilend Bedrijfsvaartuig’. Het besef dat de traditionele Nederlandse zeilende vrachtschepen en vissersschepen snel aan het verdwijnen waren en dat daarmee een belangrijk Nederlands cultureel erfgoed acuut op het spel stond, is in de jaren zeventig van de twintigste eeuw doorgedrongen. Als uitvloeisel daarvan heeft de gemeente Rotterdam besloten de Oude Haven, die tot parkeerplaats zou worden bestemd, voor haar oorspronkelijke gasten – de traditionele binnenschepen – in te richten en te voorzien van restauratiefaciliteiten onder voorwaarde van daadwerkelijke restauratie volgens de normen van de behoudsorganisatie. Door dit voorwaardenscheppende beleid is het voor vele particulieren mogelijk gemaakt oude binnenschepen te behouden en te restaureren en die gerestaureerde schepen zijn nu in vele gemeenten graag geziene gasten.

Als eerste project heeft onze stichting de Rotterdamse driemaster ‘Oosterschelde’, bouwjaar 1917/1918 aangepakt. Dat project is uitgegroeid tot het grootste puur particulier opgezette scheepsrestauratieproject dat ooit in Nederland werd uitgevoerd. Daarmee is in 1992 de laatste echte Nederlandse windjammer weer geheel authentiek gerestaureerd in de vaart gekomen. Van Leeuwen Buizen uit Zwijndrecht was op de dag van ingebruikstelling de eerste huurder. De ‘Oosterschelde’ keerde in april 1998 na een reis om de wereld terug in Rotterdam. Zij is zeker niet de grootste maar wel de op een na oudste en de meest authentieke en een der mooiste in de internationale windjammervloot.

Het project heeft f 3,3 miljoen gekost en dat is door onze fundraising bijeengebracht. De ‘heritage’-gedachte met betrekking tot het Nederlands varend erfgoed heeft door de ‘Oosterschelde’ een niet geringe opsteker gekregen. Het heeft velen geïnspireerd met hun schepen ook aan de eisen voor erkenning als varend monument te voldoen. Onze hoge restauratienormen zijn, na door de overheid bij de ‘Oosterschelde’ te zijn erkend, als normen voor subsidie overgenomen.

Nu diende zich voor onze stichting een tweede project aan. Het betreft ditmaal een binnenschip, de in 1875 in Kinderdijk gebouwde ijzeren 35 meter lange tweemaststevensaak *Helena*. Zij is de enige bestaande echt mooie en nog restaureerbare representant van de laatste generatie zeilende schepen voor de internationale Rijnvaart, zoals die zich in de loop der eeuwen heeft ontwikkeld en de regio’s Keulen, Duisburg / Ruhrort en Rotterdam tot welvaart heeft gebracht.



De ijzeren stevenaak Helena, bouwjaar 1876, ooit een van de snelste zeilschepen op de Rijn, wordt in volle glorie hersteld.

In 1875 geeft schipper W.F. Fromm uit Millingen scheepswerf Jonker in Kinderdijk opdracht de stevenaak *Helena* te bouwen. Het schip is speciaal bedoeld voor de vaart op de Rijn, Van Rotterdam tot Straatsburg. Het is een snelle zeiler, sierlijk gelijnd met een hoog gewelfd achterschip. De woning staat ver naar voren, waar het schip het breedst is. Er is een achterraum en de grote mast heeft een ra voor de breekfok. Na een glorieuze tijd van zeilende vaart op de Rijn werd de *Helena* geleidelijk ontdaan van haar tuigage. Nauwelijks nog een schim van haar oorspronkelijke verschijning werd de Helena uiteindelijk bij een sloper aangeboden. Gelukkig weigerde deze – vanwege de grote historische waarde – het casco te versnijden.

Sinds mensenheugenis wordt de Rijn gebruikt voor het vervoer van personen en goederen. Het begon met de Batavieren die de rivier afdreven op houtvloten. Later werden diverse scheepstypen ontwikkeld voor de vaart op de Rijn, zoals de Samoreuzen (platte vrachtschepen voor de binnenvaart). Aanvankelijk belemmerden de talrijke Rijnsoeverstaatjes de vrije doorvaart. Door een aantal verdragen, voorlopers van de huidige Europese Unie, ontstond vrije internationale vaart op de Rijn. Speciaal voor de Rijnvaart lieten Nederlandse schippers snelle houten zeilschepen bouwen. Van het type stevenaak zijn circa veertig exemplaren in ijzer gebouwd. De *Helena* is de laatste stevenaak die nog te restaureren valt. Kortom, een monument.

De restauratie van de *Helena* wordt uitgevoerd door ervaren restaurateurs. De werkzaamheden zullen ongeveer tweeënhalf jaar in beslag nemen. De restauratie wordt nauwgezet gevolgd door deskundigen uit de behoudswereld, door het Rotterdams Maritiem Museum Prins Hendrik en het Scheepvaartmuseum Amsterdam.

Al het ijzerwerk wordt geklonken, de roef wordt herbouwd en ingericht in de oude stijl. De oorspronkelijke tuigage wordt in ere hersteld. Het vrachtruim biedt de originele aanblik met houten buikdenning, de houten luikenkap en een interieur met fraai geklonken constructies.

Na de restauratie voorziet de *Helena* in haar eigen exploitatie door dagtochten met 30 à 40 passagiers vanuit Rotterdam, Dordrecht en Willemstad. Ook tochten vanuit Antwerpen en de havens langs de Rijn staan in het vooruitzicht, met als hoogtepunt een bezoek aan de Lorelei.

Het is de bedoeling dat het schip ook toegankelijk gemaakt wordt voor mensen en groepen die zich een zeiltocht op zo'n prestigieus schip niet gemakkelijk kunnen permitteren. De stichting wil de voor de restauratie benodigde 1,8 miljoen gulden geheel uit fundraising bijeenbrengen. Hierdoor wordt de exploitatie niet belast met de waardevolle maar kostbare restauratie.

Stichting Het Rotterdamse Zeilschip zoekt een zo groot mogelijke groep supporters voor de restauratie van de Helena. Degenen die een bijdrage willen leveren, kunnen zich aandeelcertificaten van de Helena aanschaffen. Deze geven recht op onder andere nieuwsbrieven en gratis zeildagen. Andere bijdragen zijn ook mogelijk, zoals een hoofdsponsorschap of schenkingen in geld of natura. Wanneer u hier interesse in heeft, kunt u contact opnemen met 'Stichting Het Rotterdamse Zeilschip' per adres Mr. M. Lampe, Nauta Dutilh. Postbus 1110, 3000 BC Rotterdam.

Cursus Oud Schrift

Het Stadsarchief organiseert het komende voorjaar weer een cursus Oud Schrift voor beginners. Zij die historisch onderzoek doen, maar ook genealogisch geïnteresseerden, merken op een gegeven moment dat oudere teksten vaak moeilijk leesbaar zijn. Juist als het leuk wordt, kan niet goed meer worden gelezen wat er staat. Dat kan erg frustrerend zijn.

Met een cursus Oud Schrift kan de leesvaardigheid van oude stukken snel worden verbeterd. Tijdens de cursus worden allerlei teksten gelezen, zoals uit doop-, trouw- en begraafboeken, notariële akten, resoluties van de Oudraad en brieven. Hierbij wordt ook op de inhoud ingegaan, zodat de cursist tegelijkertijd bekend raakt met allerlei schriftelijke bronnen.

De cursus wordt gegeven op het Stadsarchief, Stek 13 in Dordrecht. De cursus wordt verzorgd door Emile Havers van het Stadsarchief en omvat acht dinsdagavonden van 20.00–22.00 uur, te beginnen op 16 januari 2001. De kosten bedragen f 155. U kunt zich aanmelden bij S.C.E. 'De Berckepoort', telefoon 078-6393444.

Een geschiedenis van de sleepvaart

T.G. Muller



Het slepen werd vroeger door menskracht uitgevoerd. Later werden de schepen getrokken door paarden en ossen. Op de Rijn waren voor deze sleepwerkzaamheden vaak 20 tot 30 paarden per sleep nodig. Over het traject Rotterdam-Keulen werd wel vijf weken gedaan. In de 15^e eeuw kwam de trekschuit in zwang. Deze trekschuiten werden in het algemeen met 1 paard getrokken. Ook kwam gebruik van paarden in een tredmolen aan boord voor. Een veerdienst van Amsterdam naar Buiksloot maakte van deze vorm van voortstuwing gebruik. De komst van sleepboten en opduwers was een verlossing voor de paarden.

Aangenomen kan worden dat het eerste stoomvaartuig gebouwd is als sleepboot. De stoomboot moest het zeilschip te hulp komen op plaatsen waar het door gebrek aan wind, te veel stroom en te weinig diepgang niet kon manoeuvreren. De eerste vorm van een stoomsleepboot kwam waarschijnlijk voor in 1802 op het 'Forth and Clyde Canal' in Engeland. Dit schip, een hekwieler, was bedoeld om de jaagpaarden te vervangen.

Een stimulans voor de ontwikkeling van de sleepvaart was de wens van diverse havens een goede verbinding met de zee te behouden. Door verontdieping werd het vaak niet meer mogelijk zonder hulp in de havens te komen. In 1748 was het al zover dat door verzanding de schepen niet gemakkelijk in Rotterdam konden komen. Dordrecht was beter bereikbaar en werd daardoor een welvarende stad.

In 1838 is de eerste echte sleepboot ontwikkeld en gebouwd in Nederland. Deze sleepboot de 'Rijn' werd met financiële hulp van de Staat gebouwd, onder voorwaarde dat er een sleepdienst zou worden onderhouden tussen Lobith en Keulen.

In 1841 werd de eerste rijnaak gebouwd. Voordien waren de gesleepte rijnschepen zeilschepen, welke lomp van vorm waren. Met de bouw van de rijnaken kwam de Rijnvaart goed tot ontwikkeling.

Een andere vorm van slepen was de kettingsleepdienst. Langs een zware ketting welke over de bodem van het kanaal lag, werden de schepen door een sleepvaartuig voortgetrokken. Deze vorm van kettingslepen is tot in 1938 op de Main nog toegepast.

De invloed van het milieu is ook vroeger al van belang geweest in de sleepdienst. Uit angst dat de oevers zouden beschadigen door de golfslag van de raderboten, is de ontwikkeling van de scheepsschroef voortgekomen. De eerste schroefsleepboot op de Rijn stamt uit 1870.

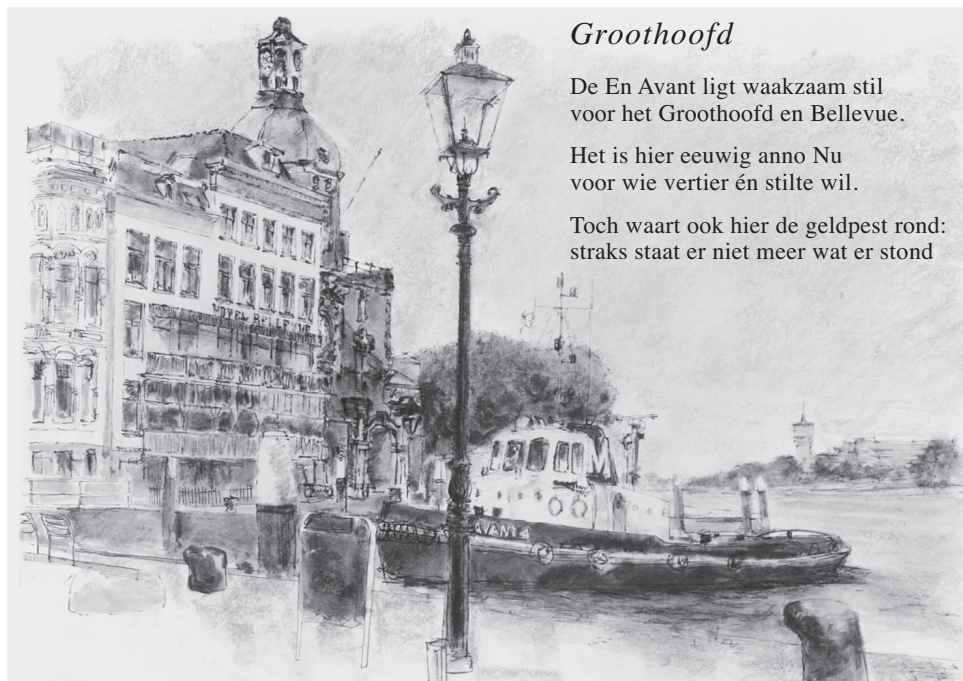
De sleepboten zijn meestal gebouwd geweest voor specifieke gebieden. Zo was er de Zeelandvaart, sleepboten welke voeren op het traject van Dordrecht naar Antwerpen of Gent en de Zeeuwse havens. Er waren ook sleepboten welke speciaal gebouwd waren voor het traject van 's Hertogenbosch naar het industriegebied in de omgeving van Luik. Deze relatief kleine schepen hadden een sleeplier om de sleepschepen over de sluisdeuren heen de sluis in te trekken. De sluizen op de Zuid-Willemsvaart waren niet groot genoeg voor sleepboot en sleepschip tezamen.

Een andere grote groep sleepboten in de binnenlandse vaart wordt gevormd door de plaatselijke sleepvaart. Hierbij moet vooral gedacht worden aan de assistentieboten in de havens en de sleepboten welke ingezet worden bij de diverse bagger- en aannemerswerkzaamheden.

In de loop der jaren is veel van de sleepvaart verdwenen. Op de Rijn is het vrachtvervoer op dit moment voornamelijk met duwkonvoeien en zelfvarende grote vrachtschepen. Het werk van de sleepboten zal zeker niet verdwijnen. Een goede haven heeft de beschikking over voldoende sleepboten welke nodig zijn om de zeeschepen te assisteren. Een grote moderne sleepboot in de haven van Rotterdam heeft tegenwoordig een trekkracht van 60 ton. Dat is heel wat meer dan in het begin van de stoomsleepvaart. Toen waren trekkrachten van slechts 5 ton al een uitzondering.

In bijna alle takken van de sleepvaart is de familie Muller actief geweest. Een aanzet voor het kopen van een stoomsleepboot was de te verwachten vraag om assistentie bij de Dordtse brug. Zeilschepen hadden problemen om deze brug te passeren. Schepen die door de grote Rijnschepen waren gebracht tot aan Dordrecht en die door moesten naar Zeeland of België werden met speciale sleepboten met zeer deskundige kapiteins door Zeeland gesleept, wat toen een moeilijk vaargebied was.

Ook zijn de sleepboten van Muller actief geweest bij baggerwerkzaamheden. Zowel bij de afsluiting van de Zuiderzee als bij de Deltawerken zijn deze schepen ingezet geweest. Een specialiteit van vroeger is het invaren van bruggen. Werd dat bij de eerste Moerdijk-brug uitgevoerd zonder enige vorm van mobiele communicatie en met bootjes van slechts 175 pk, tegenwoordig wordt het door Muller uitgevoerd met aanmerkelijk sterkere sleepboten en alle moderne mogelijkheden van communicatie en plaatsbepaling. Vele bruggen in Europa zijn in de loop van de jaren door Muller geplaatst.



Groothoofd

De En Avant ligt waakzaam stil
voor het Groothoofd en Bellevue.

Het is hier eeuwig anno Nu
voor wie vertier én stilte wil.

Toch waart ook hier de geldpest rond:
straks staat er niet meer wat er stond

Aquarel Paul de Roos. *Groothoofd, Restaurant Bellevue.*

Gedicht: Jan Eijkelboom (Uit: *de stad verandert terwijl je er wandelt.*)

Petite histoire

Evert van Kammen

Het artikel 'Oud-Dordrecht in Zetten', waarin prof.ir. W. van Mourik over het verleden en zijn vader vertelde, deed bij mij enkele herinneringen aan mijn vader opkomen, die vroeger op de school van de heer Van Mourik's vader heeft gezeten. Daarom pakte ik zijn fotoalbum. Hierin trof ik een klassenfoto van waarschijnlijk de 6^e klas van Gemeente-School no.1 uit 1922.

Hoewel er niet veel meer van de personen op de foto in leven zijn (ze zullen allen tenminste 90 jaar oud zijn!), leek het mij toch wel aardig om de klasgenoten met hun namen de revue te laten passeren onder vermelding van de (schaarse) gegevens die ik van hen weet. Wellicht zijn er onder de lezers van dit blad nog personen die de betrokkenen gekend hebben en meer informatie kunnen verschaffen.

Mijn vader vertelde destijds dat hij op school no.1 had gezeten en dat die school aan het Weeshuisplein en daarna aan de Hellingen en tenslotte aan de Hofstraat was gesitueerd. De vermelding dat hij aan de Hellingen op school was geweest was soms aanleiding voor enige plagerij, omdat daar toen ook een school voor zwakbegaafde leerlingen gehuisvest was.



Foto: waarschijnlijk de 6^e klas van Gemeenteschool no. 1 in 1922.

1^e rij, v.l.n.r. : ...Bosman, ...Jongepier, ...Oosting,...Vesseur,

2^e rij: Alfons van Beijnen, Daan (D.P.) van Kammen, ...Lammens, Anton Kamerling, Gideon Brugman, J. van Waalwijk van Doorn, ...de Geus, Barry den Duitsen, Mijnheer Van Mourik,

3^e rij: Dirk Korthove, Piet Schriek, ...de Klerk, Herman Spekman, Leen Lengton, Jan Duivedijk, Karel Geest, Adriaan Reus, Siegfried Salley, Samuel David de Jong.

Van de genoemde personen kan ik van Alfons van Beijnen vertellen, dat zijn vader een boekhandel had in de Tolbrugstraat, waar ettelijke prentbriefkaarten van Dordrecht zijn uitgegeven. Alfons werkte jarenlang bij verschillende circussen. Zo ging hij voor de Tweede Wereldoorlog met het circus Hagenbeck naar Zuid-Amerika. Na de oorlog werkte hij als tournee-leider en perschef bij verschillende Nederlandse circussen, zoals Strassburger, Mullens, Van Beveren en Tony Boltini. Hij trouwde met Katja Sobolewski, een telg uit een bekend Russisch circusgeslacht, die o.a. optrad met 'voetballende' honden. Daan van Kammen (1910-1979) was de zoon van huisarts Evert van Kammen (1878-1913), die van 1909 tot zijn overlijden in 1913 in Dordrecht werkzaam was. Daan werkte vanaf medio 1942 als consultatiebureau-arts (voor de tuberculosebestrijding) en longarts in Dordrecht. Hij was de geneesheer-directeur en oprichter van het sanatorium 'Weizigt' en oprichter en directeur-geneesheer van het psychogeriatrisch verpleeghuis 'Het Parkhuis'.

Anton Kamerling is op vrij jonge leeftijd overleden, omstreeks 1930.

Gideon Brugman, wiens vader een bekend Dordts fotograaf was, was tekenleraar. Hij droeg zijn tekentalenten over op zijn zoons Carry en Gideon Brugman.

Barry den Duitsen woonde aan het Maartensgat en werkte het laatste deel van zijn werkzame leven als teamleider bij het bevolkingsonderzoek op tuberculose Betudo.

Mijnheer Van Mourik was het hoofd van Gemeenteschool no.1 en een bekende persoonlijkheid in de Dordtse gemeenschap.

Karel Geest was huisarts in het Westland en woont tegenwoordig weer in Dordt.

Zoals de oplettende lezer zal kunnen zien is mij slechts van een beperkt deel van de klasgenoten van mijn vader iets bekend.

Zelf heb ik, evenals mijn broer en mijn zus, ook mijn lagere schooltijd doorgebracht op Gemeenteschool no.1, die omstreeks 1952 omgedoopt werd tot Statenschool, hiermee verwijzend naar de Eerste Vrije Statenvergadering die in 1572 in het Hof had plaats gevonden. Het schoolhoofd was toen E.H. de Vries. Zijn bijnaam was 'Eus' welke ons zeer intrigeerde. Pas jaren later vernam ik dat zijn eerste voornaam Eusebius luidde, hetgeen de afkorting verklaart.

De achteringang van de speelplaats van de school aan de Voorstraat was een gangetje naast de schoenhandel van Govers. Dit gangetje is tegenwoordig opgenomen in de ingang van het Berckepoortcomplex aan de Voorstraat.

Gymnastiek kregen de leerlingen van de Statenschool in een ruimte met een ingang aan het Hof. Volgens mijn moeder was daar tijdens de oorlogsjaren een distributiekantoor gevestigd. Ik heb daar in het stof gekropen voor de gymnastiekles. Pas jaren later bleek mij op welke gewijde grond ik als kleine jongen had rondgekropen: de Statenzaal en eertijds refter van het Augustijnenklooster!

Toen ik in de zesde klas zat, in 1953, was het mij eens vergund een kijkje te mogen nemen op de zolderverdieping van de school, een zeer intrigerende ruimte van het schoolgebouw. Wie schetst mijn verrassing, toen ik op die zolder een tweetal briefkaarten aantrof, gericht aan 'den Jongenheer D. van Kammen, Groenmarkt 46 Dordrecht', van 'Bertha, Singel 119' en met het stempel van Gemeenteschool no.1 Dordrecht. Aan de voorzijde staat een jongetje met paar takken rozen in zijn hand en een hond. Aan de onderkant van de afbeelding staat de gedrukte tekst: 'Hartelijk gefeliciteerd!'. De andere kaart was gericht 'Aan de Jonge Heer D.P. van Kammen, Groenmarkt 46, Dordrecht' met als tekst 'Beste Daan, Hartelijk gelukgewensch. met u verjaardag en met plezier vandaag, Na vriendelijke groete, Lena.'. Helaas ontbreekt de postzegel met het date-

Dordrecht
Gemeenteschool No. 1
(Hofstraat No.3)



Gemeenteschool No. 1 – Hofstraat No.3

ringsstempel op beide kaarten, maar gezien de felicitaties zullen ze beide gezonden zijn ter gelegenheid van de verjaardag van mijn vader. Ook op de tweede kaart staat het schoolstempel. Wie Lena is geweest weet ik niet met zekerheid, ik vermoed de huishoudelijke hulp.

Hoewel bovenstaande gebeurtenissen geen grote geschiedenis vormen, is het toch op familieniveau wel degelijk van betekenis. Ik hoop dan ook, dat er onder de lezers van Oud-Dordrecht nog iemand is, die aanvullende informatie kan verschaffen of die zelf iets heeft aan bovenstaande gegevens.

1819: Zwitsers op het Eiland van Dordrecht¹

Cees Esseboom

In Oud-Dordrecht van september 2000 kwamen de atlassen van mr. Simon van Gijn ter sprake. De redactie heeft het plan regelmatig bij een prent uit deze collecties stil te staan. De atlas Dordracum Illustratum bevat onder nummer DI 2469 een fraaie prent van J. Schouman over een tijdelijke Zwitserse nederzetting deels op het Eiland van Dordrecht, deels op 's-Gravendeelse bodem. De afbeelding past voortreffelijk in een historische atlas waarin belangwekkend geachte gebeurtenissen in de lokale en nationale geschiedenis een plaats vonden.

Dordrecht liep uit

In 'Beschrijving der stad Dordrecht' door J. Sels uit 1857 wordt uitvoerig aandacht besteed aan een niet-alledaags verschijnsel in het buurtschap de Mijl in de zomer van 1819: 'Dagelijks begaven Dordrechts ingezetenen zich in groten getale derwaarts, deels om de bijzondere levenswijze dier lieden in oogenschouw te nemen, deels om de geaardheid dier personen te leren kennen, anderdeels om aan hunne nieuwsgierigheid te voldoen, zoodat de weg van de stad naar de Mijl in de volle betekenis des woords als met menschen bezaaid was. Van den vroegen morgen tot den laten avond zag men aanzienlijken en geringen, ouden en jongen, die zich op weg begaven om dit zoo zeldzaam, ja, misschien nimmer weer te aanschouwen tooneel van nabij te zien en zich te overtuigen van hetgeen door anderen hun reeds was medegedeeld.'

Wat waren dit voor mensen en met welk doel waren ze daar neergestreken?

Een tweetal waarschuwingen

Vanuit Mannheim bereikt de Dordrechtsche Courant een bericht dat is gedagtekend 19 Julij 1819. Het bericht heeft enige tijd nodig gehad om de krant te bereiken en bovendien verschijnt de genoemde periodiek maar driemaal per week, te weten op Dingsdag, Donderdag en Zaterdag, waardoor de boodschap pas op 29 juli hier in de krant verschijnt. De Duitse correspondent licht de Dordtenaren in over een naar Dordrecht afzakkend convooi van schepen: 'Gisterenavond zijn alhier 7 vaartuigen aangekomen, bevattende 2400 emigranten, meestal Zwitsers, die zich, op kosten van de Portugesche regering naar Brasilië begeven. Er bevinden zich eenige geneesheeren en geestelijken onder; voor het overige zijn het ambachtslieden en landlieden, welke laatste allerlei zaden, wijnstokken in potten, enz meêvoeren. Alle zijn vol moed, en vermaken zich onder weg met muziek. Men zegt dat deze vaartuigen nog door andere gevolgd zullen worden, en dat in het volgende jaar nog een aanzienlijker transport zal afkomen.'

Reeds twee dagen eerder en herhaald in de Dordrechtsche Courant van 29 juli 1819 verscheen vanuit Rotterdam een mededeling van de Portugese consul:

¹ De gegevens werden ontleend aan: Dordrechtsche Courant van juli t/m oktober 1819; J. Sels: 'Beschrijving der stad Dordrecht', pagina 262; '1593 's-Gravendeel 1993', pagina 317/318; J.J. Beijerman deel B kranten-artikelen (Stadsarchief), pagina 358; Resoluties B&W (Stadsarchief 5-51 en insertio 831); overlijdensregister de Mijl, Crabbe en Nadort (Stadsarchief).



J. Schouman 1819: Zwitsers aan de Mijl, Dordracum Illustratum nr. 2469 (Stadsarchief, foto Ron de Bruijn)



‘De Ondergeteekende, Consul-Generaal van Portugal en Brazilië en de Algarves, waar-
schuwt het Publiek, bij gelegenheid van de aankomst van een groot aantal Zwitsersche
Kolonisten, voor de Braziliën bestemd, (van) aan gemelde Kolonisten geen crediet te
verleenen, als zullende daarop, van wege zijn Gouvernement, geene betalingen geschie-
den.

Rotterdam, den 26 Julij 1819.’

Brazilië is op dat moment nog een Portugese kolonie en de koning van Portugal tracht
door het zenden van kolonisten – vooral ambachtslieden en boeren(arbeiders) – de kolo-
nie te ontwikkelen. De kolonisten zijn onder meer afkomstig uit de kantons Aargau,
Solothurn, Bern, Luzern, Fribourg (= Freiburg), en Valais (= Wallis). Zij zijn dus af-
komstig uit Duitstalige en Franstalige kantons. Er bevinden zich ook Fransen onder de
emigranten, onder meer uit het departement Doubs tegen de N.W.-grens van Zwitser-
land. De grote meerderheid van de reizigers is Rooms-katholiek; onder de Fransspre-
kenden bevinden zich enkele honderden protestanten.

De Portugese regering betaalde de emigranten tot de aankomst in Brazilië een daggeld
van f 1 per persoon, een uitstekende vergoeding; bovendien werd de overtocht door de
Portugezen betaald. De Dordrechtsche Courant weet bovendien te melden: ‘ook zijn de
voor hen benodigde leverantiën van vleesch, brood, enz. ordenlijk aanbesteed, en wordt
hier door hen in de winkels, behalve eene menigte levensnoodwendigheden van allerlei-
ën aard, nog al het een en ander gekocht, dat onder de artikelen van weelde kan gerekend
worden.’

De vrees voor onbetaalde rekeningen leek dan ook ongegrond.

Debarkement bij het Groothoofd op 30 juli 1819

De Zwitsers die op 18 juli met zeven vaartuigen in Mannheim binnenliepen, kregen
waarschijnlijk gezelschap van andere potentiële kolonisten voor Brazilië, want de Dor-
drechtsche Courant weet op 31 juli te melden:

‘Gisteren namiddag zijn voor deze stad aangekomen elf groote bovenlandsche aken met
Zwitsersche, naar Brazilië bestemde uitgewekenen, die, naar men verneemt, te ’s-Gra-
vendeel aan boord van aldaar op hen wachtende schepen gaan moeten, om daarmede de
reis over zee, naar de plaats hunner bestemming, voort te zetten. Gezegde aken waren
zoodanig met menschen opgepropt, (men verneemt dat hun getal, zoo mans, vrouwen en
kinderen ruim 2000 bedraagt) dat aan boord derzelve geen plaats genoeg is om te liggen;
zij schijnen ook, gedurende de reis herwaarts, de gewoonte gehad te hebben, om, bij
nacht, doorgaands te ankeren en voor het grootst gedeelte aan wal te bivouakkeeren, zoo
als zij ook hier, gisteren avond, in grooten getale, dadelijk, buiten de Groothoofdspoort,
een bivouak opsloegen, terwijl de voornaamsten dezer uitgewekenen den nacht in on-
derscheiden logementen hebben overgebracht. Wijders heeft alles zulk een behoeftig aan-
zien niet als men misschien wel verwacht zou hebben, en zijn alle deze uitgewekenen,
zoo jong als oud, vol vrolijken moed.’

Het reisdoel is nu bekend. Het aantal personen is niet helder, maar zeeschepen zullen
afmeren bij ’s-Gravendeel en hen vervoeren naar Zuid-Amerika. Dat zou echter nog
enkele maanden op zich laten wachten.

De Dordtse stadsbestuurders achten de ankerplaats aan het Groothoofd volkomen onge-
schikt voor de landverhuizers en hun wordt te verstaan gegeven dat zij dienen af te
zakken naar de Dordtse Kil en aan land te gaan bij de Mijl.

Aan de Mijl is de landverhuizers een grote loods ter beschikking gesteld. Bovendien kunnen zij op billijke voorwaarden de herberg van P. Karsdorp gebruiken. Een deel van de reizigers vindt onderdak in tenten en een deel slaapt aan boord van de aken.

Het kampement aan de Mijl omvat echter niet alle kolonisten; een aanzienlijk aantal personen maakt kwartier op 's-Gravendeelse bodem.

Hoe de landverhuizers zich dienden te redden tijdens dit (noodgedwongen) maandenlange verblijf blijkt voor een deel uit de afbeelding op de middenpagina's. Evenals de meeste Dordtenaren, was J. Schouman geïnteresseerd in de bonte aanblik die het Zwitserse kampement bood. De kleding, de vreemde talen, de behuizing en de gebruiken zullen een niet-alledaags evenement hebben betekend voor de nieuwsgierige 's-Gravendelers en Dordtenaren.

B&W lichten de Gouverneur van Zuid-Holland in

De commissarissen van Politie worden op 2 augustus bij B&W ontboden. Zij krijgen de opdracht 'dat zij ten aanzien van de menigte Zwitsersche en andere landverhuizers die met schepen aan de Mijl liggen, doch veel binnen deze stad komen, alle noodige maatregelen van voorzigtigheid moeten nemen en daarop een wakend oog houden en iets van eenig belang voorvallende' B&W direct te informeren.

Er blijken zich allerlei ziekten te openbaren onder de landverhuizers. Als voornaamste oorzaak wordt het drinkwater aangewezen, maar het ontbreken van afdoende reinigingsmiddelen en de woonomstandigheden zullen eveneens een rol hebben gespeeld. Onder de kolonisten blijkt de kinderziekte (= de pokken) uitgebroken te zijn en daar de Zwitsers nog wel een aantal weken zullen moeten wachten op de zeeschepen, zouden de pokken zich kunnen uitbreiden. Op 5 augustus besluiten B&W de Gouverneur van Zuid-Holland in te lichten. Ongeveer 2000 Zwitserse landverhuizers – zo schrijven zij – zijn met enkele bovenlandse schuiten bij Dordt gekomen. Na twee dagen hier gelegen te hebben, zijn zij naar de Mijl (een gehucht ruim een kwartier van deze stad) afgezakt.

'De menschen in die schuiten te veel op elkander gepakt zijnde, zijn onder de Mijl zoo in die schuiten als aan den dijk en voornamelijk in twee schuren gelegerd terwijl er voor hen een derde groote schuur staat gebouwd te worden. Ofschoon wij nu over die menschen, die dagelijks hier in de stad komen, niet te klagen hebben, vinden wij ons echter verplicht, U Hoog Ed. Gestr. onze vrees te kennen te geven, dat het verblijf derzelve daar nog wel eenige weeken kan duren, vermits zij in de Kil te 's Gravendeel moeten worden ingescheept, waarvoor ook wel reeds verscheidene schepen aldaar gereed liggen, doch waartoe nog geen proviand is aangekomen noch kribben gemaakt zijn; intusschen schijnt het dat de buitengewone zomerhitte reeds eenige menschen onder hen ziek heeft doen worden, behalven dat de kinderziekte zich ook reeds aan verscheider hunner kinderen geopenbaard heeft; al 't welk, somtijds, bij gebrek aan de noodige verzorging en verpleging, van nadeelige gevolgen zoude kunnen worden, van welk een en ander wij gemeend hebben U niet onkundig te mogen laten.'

Ziekten in het kamp aan de Mijl

De waarschuwing van B&W was terecht, want reeds op 2 augustus berichtte de Dor-drechtsche Courant uitvoerig over de pokken:

'De kinderziekte heeft zich onder deze uitgewekenen beginnen te openbaren, hetgeen ook wel eene der redenen is, waarom men hen eenigszins van de stad verwijderd heeft;

verscheide kinderen zijn er door aangetast; een derzelve is reeds gisteren bezweken, en heden morgen op het Nieuw-Kerkhof alhier begraven, hetgeen mede zeer plegtig toeging: de optogt werd geopend door een kind, dragende een kruis; daarop volgden de priester en kapel(1)aan, gebeden opzeggende; vervolgens twee vrouwen, bij afwisseling het kistjen, waarover een wit kleed hing, op het hoofd dragende; deze vrouwen waren omringd door een aantal mannen met ontblooten hoofde, en eindelijk volgde eene verbazende rei van kinderen, de jongsten vooraan en trapsgewijze de grooteren daar achter, terwijl eenige vrouwen den trein besloten.'

Uit het overlijdensregister van de Mijl, Crabbe en Nadort blijkt dat er 13 Zwitsers stierven, van wie twaalf kinderen.

De schout van 's-Gravendeel waarschuwde de Gouverneur eveneens voor de besmettelijke ziekten die onder de Zwitsers heersten. Eén persoon was aan de pokziekte overleden en waarschijnlijk zouden velen volgen. In totaal huisvestte het dorp 136 zieken, waartoe onder andere een woonhuis op de Kildijk tot hospitaal werd ingericht. Hier werden ongeveer 90 personen opgenomen. Een aantal zieken werd voor verpleging bij particulieren ondergebracht. De kolonisten die in 's-Gravendeel overleden (29), werden bij de kerk begraven.

In het Dordtse ziekenhuis aan de Visstraat werden eveneens Zwitsers opgenomen; zij herstelden allen. De Dordtse Plaatselijke Commissie van Geneeskundig Toezicht waarvan geneesheren, chirurgijns en apothekers deel uitmaakten, had zich belangeloos hun lot aangetrokken. Zij bezocht het kamp, gaf geneeskundige hulp en verstreekte medicijnen.

Godsdienstoefeningen

De Rooms-katholieke emigranten hielden hun godsdienstoefeningen bij de door de Zwitsers gehuurde herberg. De Dordrechtsche Courant wijdde aan een dergelijke bijeenkomst op zondag 1 augustus een bericht:

'Gisteren voormiddag oefenden zij in den grooten koepel en op het ruime erf van gezegde herberg hunnen godsdienst met veel eerbied uit; de priester had bij die gelegenheid op den trap van den koepel zijne standplaats gekozen, terwijl de voornaamste uitgewekenen in dien koepel, en alle de overigen voor denzelfden in de open lucht, geschaard waren.'

Zelfs onder de moeilijke omstandigheden in het kamp bleven standsverschillen gehandhaafd!

Verder weet de redacteur te melden: 'De Protestanten onder de uitgewekenen, waren ter zelve tijd naar de stad gekomen, om hier in de Walsche kerk, onder het gehoor van den WelEerw. Mercus, den godsdienst bij te wonen.'

De Franstalige protestantse Zwitsers konden in de Walsche of Waalsche Kerk een godsdienstoefening bijwonen in het Frans. De verbondenheid met deze kerk en met dominee C.G. Merkus was groot. Ongeveer 200 Zwitserse protestanten woonden de godsdienstoefeningen o.l.v. dominee Merkus bij. Zij wilden tot een eigen kerkelijke organisatie komen en met behulp van predikant en kerkenraad kozen zij uit hun midden een 'Raad van Toezicht'.

'En werkelijk zijn zij thans, die uit zoo vele onderscheiden kantons afkomstig en elkan- der te voren meestal geheel vreemd en onbekend waren, in eene protestantsche kerkelij- ke gemeente vereenigd', zo meldt de courant. Een dag later werden 16 kinderen tot lid- maat van de nieuwe gemeente aangenomen, waarvan de bevestiging 'naar de hier te

lande bestaande kerkorde' 24 uur later plaatsvond. Op maandag 23 augustus namen alle ledematen van deze nieuwe gemeente deel aan een plechtig heilig avondmaal. Het bijbelgenootschap voorzag de nieuwe gemeente ruimschoots van bijbels en andere godsdienstige boeken.

Het embarkeren kan eindelijk beginnen

Pas in september kon er een aanvang worden gemaakt met de inscheping naar Brazilië. Begin september verschenen er vier zeeschepen voor 's-Gravendeel, maar daarmee kon de emigratie nog geen aanvang nemen, want de gezagvoerders weigerden 'gevaarlijk' zieke passagiers aan boord te nemen. Na veel geharrewar konden de vier schepen zee kiezen: de *Urania* met 460 kolonisten, de *Catharina* met 360, nogmaals een *Catharina* met ruim 360 emigranten en tenslotte de *Daphne* met 248 personen. Over de nog niet genezen emigranten meldde de Dordrechtsche Courant op 7 oktober 1819: 'Volgens de door de directie der Zwitsersche kolonisten gemaakte arrangementen met heeren regenten van het stads gasthuis alhier, zijn, bij hun vertrek, negen personen achtergebleven; terwijl, na de inscheping op de vier vroeger door onze courant opgegevene vaartuigen, en het vertrek van dezelve, nog ongeveer acht honderd zielen van 's-Gravendeel, op binnenvaartuigen, naar Texel zijn vertrokken, om aldaar te worden geëmbarqueerd; hebbende deze lieden, ook na de ontlasting van het ziekenhuis in de gemeente van 's-Gravendeel, geene kenteekenen van eenige besmettelijke ziekte achtergelaten.'

Dit laatste en het vertrek van de landverhuizers zal voor velen een opluchting hebben betekend.

Van de ruim 2000 Zwitserse emigranten bereikten slechts 1682 hun nieuwe vaderland. Honderden van hen waren in Nederland, maar vooral tijdens de overtocht overleden. In Brazilië werd onder moeilijke omstandigheden de nederzetting Neu Freiburg gesticht.

Bezorgers

*Het bestuur bedankt de bezorgers
van Oud-Dordrecht voor wederom
een jaar trouwe bezorging van ons
blad.*



Dordtse impressies van een Italiaan

Emile Havers

In de zomer van 1873 bezocht de Italiaanse schrijver Edmondo De Amicis het westelijke deel van Nederland. Hij reisde van Antwerpen per boot via de Zeeuwse wateren en Dordrecht naar Rotterdam. Daarna bezocht hij nog steden en dorpen in Noord- en Zuid-Holland. In februari daaropvolgend maakte hij opnieuw een reis door Nederland, waarbij hij Den Haag en de noordelijke provincies bezocht. Het was voor een buitenlander vrij uitzonderlijk om de moeite te nemen naar Leeuwarden en Groningen te reizen, zeker midden in de winter. Met het oog op het reisboek dat hij wilde schrijven over ons land, vond hij en vooral zijn uitgever dat men ook een indruk moest krijgen van het leven gedurende de barre wintertijden.

Het boek *Olanda* werd gepubliceerd in 1874. Het past in een reeks reisverhalen die hij schreef in de jaren zeventig, waaronder boeken over Spanje, Londen, Marokko, Constantinopel en Parijs. Edmondo De Amicis werd geboren in Oneglia in 1846. Na een publicatie over zijn diensttijd en de genoemde reisboeken, schreef hij in de jaren daarna romans waarin zijn sociale bewogenheid duidelijk merkbaar werd. Vooral met *Cuore* (1886) werd hij de meest gelezen Italiaanse schrijver van zijn tijd. In 1891 sloot hij zich aan bij de nog jonge socialistische beweging in Italië. In 1898 werd hij gekozen tot afgevaardigde in het parlement, welke functie hij slechts kort bekleedde. In 1908 overleed hij in Bordighera. *Olanda* was een succes in Italië: in 1893 werd de vijftiende editie gedrukt. Een Nederlandse vertaling verscheen in 1876 en beleefde twee drukken. De aan de Universiteit van Amsterdam werkzame Dina Aristodemo verzorgde een nieuwe geannoteerde uitgave in 1986.

Uit deze uitgave heb ik een vertaling gemaakt van het gedeelte waarin weliswaar niet geschreven wordt over een bezoek aan Dordrecht, maar wel door De Amicis een aantal aardige impressies worden gegeven. Het betreft de pagina's 57–60. Zo vluchtig als de beelden van de stad waren, zo vluchtig waren de bezoeken aan steden als Rotterdam, Den Haag, Amsterdam, Broek in Waterland en andere plaatsen. Veel van zijn informatie vond hij in bibliotheken waar hij publicaties over Nederland doorwerkte en veelvuldig citeerde uit het werk van schrijvers die eerder een bezoek brachten aan ons land.

Dit neemt allemaal niet weg dat de beschrijving van ons land plezierige leesstof biedt. Bij de vertaling heb ik enkele niet gebruikelijke schrijfwijzen zoals Dordsche kil en Barnewelt laten staan. Ook enige historische onjuistheden laat ik ter verantwoording van de schrijver.

Op het Hollands Diep zagen we af en toe schepen, kleine vissersboten en een enkel groot marineschip afkomstig van Hellevoetsluis, een grote zeehaven op de rechteroever van een zijrivier van de Maas, genaamd Haringvliet, niet ver van de monding, waar bijna alle zeeschepen aanleggen, die de reis naar Indië maken. De regen hield op, de hemel klaarde – bijna met tegenzin – heel langzaam op en plotseling kregen het water en de oevers weer hun levendige en frisse kleuren en merkten we weer dat het zomer was. Al gauw voeren we voorbij het dorp Moerdijk.

Daar kan men een van de grootste bruggen ter wereld zien.

Het is een brug van ijzer, anderhalve mijl lang, waarover de spoorlijn naar Dordrecht en Rotterdam gaat. Van ver lijkt het net of een rij van veertien enorme gebouwen de

rivier overspant, want elke boog verheft zich tot grote hoogte vanaf het niveau waarop de treinen rijden, en het lijkt wel op een groot bouwwerk. Wanneer men er over heen rijdt – enkele maanden later bij mijn terugkeer naar Nederland kwam ik hier langs – ziet men niets dan water en hemel, zo groot is de rivier; en men krijgt bijna het angstige gevoel dat men boven de zee rijdt en de brug plotseling ophoudt en de trein het water in duikt.

De boot ging naar links, voor de brug langs, en voer een zeer smalle zijarm van de Maas op, genaamd Dordsche kil, met dijken aan weerszijden, waardoor hij meer op een kanaal dan op een rivier leek. Het was de zevende koerswending sedert de grens.

Toen we de Dordsche kil verder opvoeren, werd steeds duidelijker dat we een grote stad naderden. Lange rijen bomen op de oevers, struikgewas, huisjes, kanalen rechts en links en een druk verkeer van allerlei schuiten en schepen. Onder de passagiers kon men een zekere onrust bemerken en hier en daar hoorde men: – Dordrecht, we komen bij Dordrecht; – het leek of iedereen zich voorbereidde op een buitengewoon schouwspel.

Het schouwspel liet niet lang op zich wachten en was werkelijk buitengewoon.

De boot wendde voor de achtste keer de steven, naar rechts nu, en voer de Oude Maas op. Na enkele minuten werden de eerste huizen zichtbaar aan de rand van de stad Dordrecht. Het was als de plotselinge verschijning van Holland, de onmiddellijke en totale bevrediging van onze nieuwsgierigheid, de ontknoping van alle mysteriën die onze fantasie beroerden; het was als het ontwaken in een nieuwe wereld.

Overal zagen we enorm hoge windmolens met draaiende wieken; overal langs de rivier stonden huisjes in duizenden verschillende vormen: kleine landhuizen, priëlen, schuren, hutten, kapelletjes, met rode daken en zwarte, blauwe, roze en gele muren, met lijsten rond ramen en deuren, zo wit als sneeuw. Tussen de huizen lagen grachten en sloten; voor de huizen en langs de kanalen groepjes en rijen bomen; schepen tussen het ene huis en het andere; schuiten voor de deur; zeilen tussen de ene straat en de andere; masten, wimpels en molenwieken staken overal boven de bomen en daken uit; bruggen, steiger-tjes, tuintjes aan het water, duizend hoekjes, haventjes, inhammetjes, een wirwar van grachten, steigers met schuiten, een af- en aanlopen van mannen, vrouwen en kinderen van de rivier naar de oever, van de havens naar huis, van de bruggen naar de schepen; een gevarieerd en beweeglijk schouwspel; overal water, kleuren, minuscule dingen, van allerlei wat in klein formaat, alles blinkend en fris, een toonbeeld van onschuld en bekoorlijkheid, een combinatie van het primitieve en het theatrale, van het vriendelijke en het belachelijke, een beetje Chinees, een beetje Europees, een beetje zoals nergens anders; alles ziet er even vredig en onschuldig uit.



De Kil opvarend zag Edmondo De Amicis de Weeskinderendijk / 's-Gravendeelsdijk met hun molens. Foto: Ad Molendijk. Stadsarchief D.I. 758.

Zo kwam Dordrecht die eerste keer op mij over, een van de oudste, maar tegelijk een van de fraaiste en levendigste steden van Nederland; koningin van de Hollandse handel in de Middeleeuwen; vruchtbare moeder van schilders en geleerden; beroemd vanwege de eerste vergadering van afgevaardigden van de verenigde provincies in het jaar 1572; plaats waar meermalen belangrijke synodes gehouden werden; en speciaal beroemd vanwege de vergadering van protestantse theologen in 1618, in feite het Oecumenisch Concilie van de Reformatie, waar de verschrikkelijke godsdiensttwisten tussen Arminianen en Gomaristen werden beslecht en de nationale religie werd vastgesteld, met als gevolg een reeks troebelen en vervolgingen met als treurig slot de terechtstelling van Barnewelt en de bloedige triomf van Maurits van Oranje. Dordrecht is ook nu nog altijd een van de welvarendste handelssteden van de verenigde provinciën door haar zeer gunstige verbindingen met de zee, met België en met het binnenland. In Dordrecht komen de immense houtvloten aan, die – afkomstig van het Zwarte Woud en Zwitserland – de Rijn afzakken, verder Rijnwijn, kalk, cement, natuursteen; en in haar kleine haven ziet men een onophoudelijk komen en gaan van zeilen, van rookwolken en wimpels die haar groeten uit naam van Arnhem, 's-Hertogenbosch, Nijmegen, Rotterdam, Antwerpen en al die mysterieuze zustersteden in Zeeland.

De boot legde voor enkele minuten aan te Dordrecht en in die weinige minuten kreeg ik de kans de huizen van naderbij te zien. Ik zag duizenden nieuwe, onverwachte, puur Nederlandse dingen, die in mij een grote drang op deden komen om van boord te gaan en allerlei dingen aan te raken en te leren kennen. Maar ik bedacht dat ik in Rotterdam hetzelfde en nog veel meer zou zien, overwon mijn nieuwsgierigheid en bleef aan boord. De boot vertrok, wendde de steven naar links (het was de negende koerswijziging) en voer een smalle zijarm van de Maas op, genaamd de Noord, een van de duizenden draden van het onontwarbare net van waterlopen dat het zuidelijk deel van Nederland omspant.

De kapitein kwam naar me toe en ik vroeg hem of hij mij Dordrecht kon laten zien op de kaart, omdat de ligging van de stad me zo op het eerste gezicht heel bijzonder leek. Die is ook heel bijzonder. Dordrecht ligt op de uiterste punt van een stuk land, gescheiden van het vaste land, dat als een eiland ligt temidden van land, een wirwar van rivieren, half door de natuur, half door de mens gemaakt, een stukje Nederland omgeven en omsloten door water, als een bataljon omsingeld door een legermacht. Aan een kant wordt het ingesloten door de rivier de Merwede, aan de andere kant door de oude Maas, vervolgens door de Dordsche kil, en tenslotte door de eilanden van de Biesbosch, welke doorsneden wordt door de nieuwe Merwede, een brede waterweg, door mensenhand gemaakt. De indijking van dit stuk land waarop Dordrecht ligt, vormt een episode uit een van de grootste gevechten van Holland tegen het water. De Biesbosch archipel bestond voor de vijftiende eeuw nog niet. Op die plaats lag een mooie vlakte met talrijke dorpen met vele inwoners. In de nacht van 18 november 1421 braken de dijken door van de Waal en de Maas en werden meer dan zeventig dorpen door het water vernietigd, verdronken bijna honderdduizend mensen en viel dit uitgestrekte land uiteen in meer dan honderd eilandjes. Temidden van alle puinhopen bleef één enkele toren overeind staan, genaamd Huis te Merwede, waarvan nu nog resten te zien zijn. Zo raakte Dordrecht los van het vasteland en ontstond het eilandenrijk van de Biesbosch, waar – al was het maar om te laten zien dat ook dit gebied zijn bestaansreden heeft – hooi, riet en biesen groeien. Dit levert een bestaan voor de bewoners van een klein dorp dat als een zwaluwnest aan een van de omringende dijken vast zit. Maar er is nog iets bijzonders

gebeurd in Dordrechts verleden. Volgens de traditie maar ook volgens de mening van velen heeft Dordrecht, de gehele stad Dordrecht, ja met alle huizen, alle molens en havens tijdens die gedenkwaardige overstroming een reisje gemaakt; de stad zou – als een legerkamp – in zijn geheel verplaatst zijn van de ene naar de andere plek; als gevolg daarvan konden de bewoners van de naburige dorpen, die na de ramp een onderkomen zochten, de stad niet meer terugvinden. Wat moeten zij wel gedacht hebben! Dit wonder vindt zijn verklaring in het feit dat Dordrecht gelegen is op een kleilaag en dat deze kleilaag weggeleden is over de turfmassa die de ondergrond vormt. Ik schrijf het hier op, zoals het mij ter ore gekomen is.

Even voordat de boot de Noord achter zich zou laten, werd mijn hoop om voor de eerste keer een zonsondergang in Nederland te zien vrijdeld door een plotselinge weersverandering. De hemel werd donker, het water nam de kleur van lood aan en de horizon verdween achter een van vocht verzadigde sluier.



*Het bestuur wenst de leden Fijne Feestdagen
en een voorspoedig 2001*

Hoefijzerfabriek Hippos

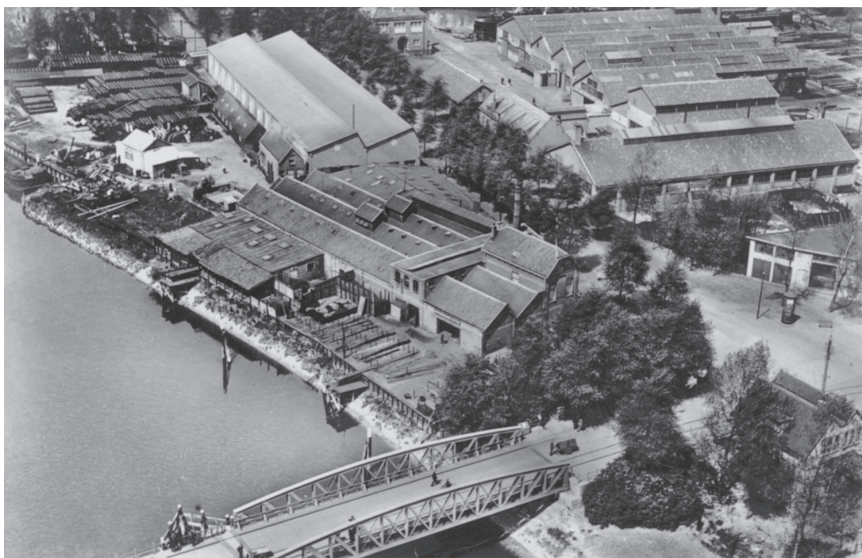
Johan Stavast

Wie vanuit de stad richting de Staart rijdt, komt al snel over de Wantijbrug. Wanneer u direct linksaf slaat, ziet u – zo lang als dat nog duurt – de scheepswerf van *De Biesbosch*. Vroeger vonden in die buurt ook andere activiteiten plaats. Zo herinnert u zich ongetwijfeld nog het dierenasiel, links achteraan. Ook was er eens de hoefijzerfabriek Hippos. S.de Jong, directeur van hoefijzerfabriek Hippos verhuisde in 1911 van Groningen naar Dordrecht. De keus was op onze stad gevallen, omdat de ligging aan het water een goede vestigingsplaats bood voor het bedrijf. De eerste jaren maakte Hippos inderdaad een bloeiperiode door; de hoefijzers werden over de hele wereld geëxporteerd. De auto vervanging de paardenkracht echter meer en meer en in 1930 werd de fabriek gesloten. In het gedenkboek van de Kamer van Koophandel en fabrieken te Dordrecht, uitgegeven ter gelegenheid van hun 150-jarig bestaan in 1945, komen we over deze fabriek het volgende tegen:

Een kortstondige bloei beleefde de hoefijzerfabriek *Hippos* aan de Staart tijdens en kort na de (eerste) wereldoorlog, die echter bij terugkeer van meer normale omstandigheden geen stand mocht houden. Uit spotliedjes over dit bedrijf in omloop, zou men mogen concluderen dat de arbeidsvoorwaarden hier voor verbetering vatbaar zijn geweest.

*Hippos aan de Staart
Daar moet je werken als een paard.
Voor twaalf gulden in de week
Moet je werken dat je zweet,
Hippos aan de Staart*

(Op de melodie van *We gaan naar Zandvoort aan de zee*)



N.V. Nieuwe Nederlandse hoefijzerfabriek Dordrecht. (foto: collectie Johan Stavast)
Een luchtfoto van de KLM met de hoefijzerfabriek Hippos aan de Maasstraat en de eerste Prins Hendrikbrug over het Wantij. De ingebruikname van de brug vond plaats op 12 februari 1910.

Rondom een teruggevonden plafond of ‘De Dordtse hemel’

C.M. de Bruyn, conservator Museum Mr. Simon van Gijn

Inleiding

Tijdens de voorbereiding van de verbouwing van de huizen Nieuwe Haven 30 en 28 ten behoeve van museum Van Gijn brachten museummedewerkers in kaart welke bouwmaterialen bruikbaar waren voor de gedeeltelijke restauratie van Nieuwe Haven 29, de voormalige woning van het echtpaar Van Gijn. De verbouwingsplannen toonden namelijk aan dat de panden Nieuwe Haven 28 en 30 en hun aan de Hoge Nieuwstraat gelegen achterhuizen van binnen vrijwel geheel ontmanteld zouden worden. Behalve scharnieren, deurknoppen, kastplanken en plankdragers was ook oud, dik, grenenhout in trek. Het verkrijgen van hout in de nodige breedtes en diktes wordt voor restauratiedoeleinden steeds moeilijker. Vandaar de gretigheid.

In het achterhuis van Nieuwe Haven 30 bevindt zich een aan de Hoge Nieuwstraat grenzend groot vertrek dat bij het museum als opslagruimte en fietsenstalling in gebruik was. De ruime kamer droeg duidelijk de sporen van een meer luisterrijk verleden: een groot ‘nep’ stucplafond met een rijke rozet in het midden waar ooit de lamp had gehangen en het restant van een buffetnis. Het plafond bestond niet uit stuc maar uit brede, houten delen die tegen de zoldering waren gespijkerd. Langs de randen waren geprofileerde lijsten aangebracht, terwijl in het midden een ruitvormige smalle geprofileerde lijst de laatnegentiende-eeuwse rozet omsloot. Het geheel was zo vaak gewit dat je op het eerste gezicht dacht met een echt stucplafond van doen te hebben.

Het waren vooral de brede houten delen die onze begeerte opriepen. Ze zouden uitstekend kunnen gaan fungeren als vloerdelen voor de goudleerkamer of als wand voor de weer aan te brengen keldertrapkast in de provisiekamer van museum Van Gijn.

Als voorbereiding voor het afnemen van de plafondplanken werd begonnen met het verwijderen van de zich langs de randen bevindende geprofileerde lijsten, waarna de centrale opgespijkerde ruitvorm werd weggenomen. Gelukkig lieten de spijkers gemakkelijk los. Toen de eerste lijst van de centrale ruit was verwijderd, bleek dat het een zeer bijzonder plafond was.

Onder de lijst bleek namelijk een met een dikke vernislaag afgewerkte verflaag te zitten die duidelijk een deel van een arm en een roodgloeiende pit van een kaars of fakkel vertoonde. Het plafond bleek helemaal geen ‘nep’ negentiende-eeuws stucplafond, maar een in de negentiende eeuw ‘gemoderniseerd’ achttiende-eeuws geschilderd plafond.

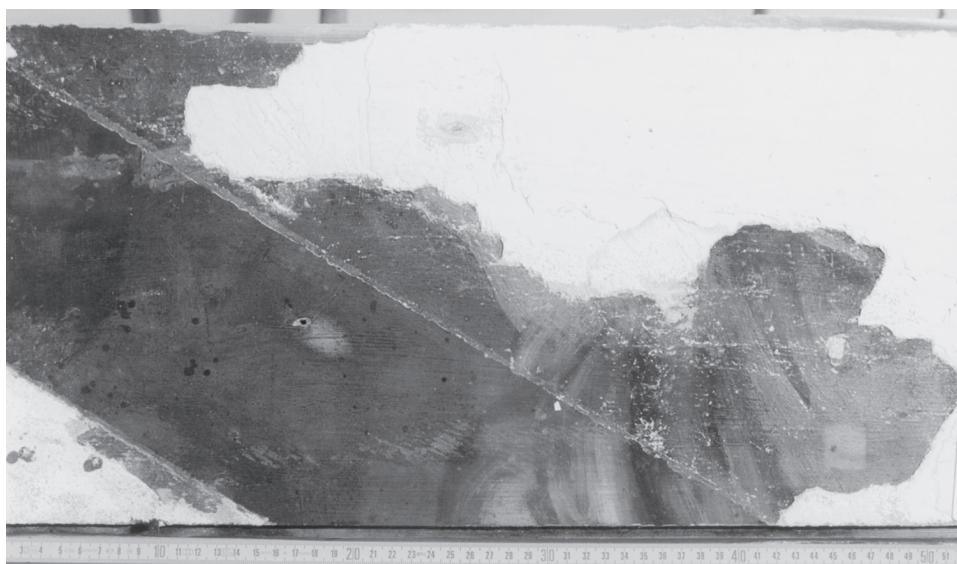
Na de vondst werden de activiteiten op last van Monumentenzorg Dordrecht gestaakt. Ook de al begonnen verbouwing van de Nieuwe Haven 30 kwam stil te liggen. Alvorens verder te kunnen gaan, moest eerst duidelijkheid ontstaan over de aard en de bijzonderheid van wat er was aangetroffen.

Wat is er aangetroffen en gevonden?

Al snel werd duidelijk dat het een vrijwel compleet achttiende-eeuws geschilderd plafond moest zijn. Er ontbraken drie gedeelten: een opening voor het rookkanaal van de schoorsteenboezem, een deel van een later ingebrachte trapopgang en een uitgezaagd

hijsluik langs de achtergevel van de Hoge Nieuwstraat. De trap vormde de toegang tot de bovenverdieping van het achterhuis die rond 1930 als aparte etagewoning werd verhuurd. Het hijsluik zal wel zijn aangebracht ten behoeve van het kaaspakhuis dat rond 1900 in het achterhuis was gevestigd. Aangezien beide ontbrekende gedeelten zich langs de rand van het plafond bevinden, mogen we aannemen dat de voorstelling van het plafond door deze ingrepen niet zal hebben geleden.

Na toestemming van Monumentenzorg zijn de delen voorzichtig van de balklaag losgemaakt en is restaurator J. Deuss van het Dordrechts Museum begonnen met het maken van enkele venstertjes in de witte witsel- en verflaag. Door deze venstertjes kregen we iets meer kijk op de beschildering en ook op de staat waarin de verflaag zich bevond. Om een goede hechting van de grote stucrozet in het midden van de kamer te verkrijgen, waren er helaas inkepingen gemaakt in het hout, en dus ook in de verflaag. Gelukkig bleken ook deze beschadigingen door middel van later aan te brengen 'retouches' te camoufleren.



Uiteindelijk weten we nu, terwijl we nog maar een fractie van de beschildering echt hebben kunnen zien, dat het plafond langs de randen vrij leeg lijkt te zijn met een concentratie van enkele figuren in het middenvlak. Om een indruk te krijgen hoe dat type plafondschildering eruit kan zien, ontvingen we van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg enkele afbeeldingen van mogelijk vergelijkbare plafondstukken

Vrijwel altijd stellen de figuren op beschilderde plafonds iets voor. Engeltjes, putti, maar ook de volwassen mannen en vrouwen in hun klassieke kledij en draperieën die dergelijke plafonds bevolken, geven door hun attributen, speciale voorwerpen die zij meestal in de hand houden, aan welke begrippen of halfgoden zij voorstellen. Lange tijd zijn de seizoenen, de kunsten, de elementen en de werelddelen populaire onderwerpen voor plafondstukken geweest. In sommige gevallen bleef het bij een (half)godenbijeenkomst in een wolkenlucht.

Aangezien in de Dordtse hemel een nagloeiende kaars of fakkellont zichtbaar is, zou in dit geval een element, namelijk *vuur*, afgebeeld kunnen zijn. Of bij het afnemen van de

witte verflaag ook zinnebeelden voor water, aarde en lucht aan het daglicht zullen treden, is nog de vraag. Wat namelijk ook mogelijk is, is dat we in dit geval te maken hebben met het brengen van vuur (licht) in de kamer. Iets, dat bij dit toch wel in redelijk donkere achtergrondkleuren uitgevoerde plafond zeker in de late middag en avond noodzakelijk geweest moet zijn, wilde je nog wat kunnen lezen.

Voor U, maar ook voor mij, is het raadsel van de voorstelling met dit artikel nog niet opgelost. Of we daarop nog lang moeten wachten, is de vraag. Begin oktober zijn de beschilderde planken overgebracht naar een restauratieatelier en naar verluidt is er een goede, niet schadelijke, methode gevonden om de verf- en witsellaag van de beschildering te verwijderen.

De ontwikkeling van het pand Nieuwe Haven 30

Het herontdekken van het plafond, dat voorlopig gedateerd kan worden rond 1735/1740, bevestigde het 'vermoeden van de bouwhistoricus die, voordat de verbouwing begon, het pand heeft onderzocht en beschreven. Hij vermoedde dat het achterhuis aan de Hoge Nieuwstraat ouder was dan het voorhuis aan de Nieuwe Haven. Zijn hypothese: een woning aan de Hoge Nieuwstraat met daarachter mogelijk een werf en later een pakhuis aan de Nieuwe Haven. Toen echter door de ontwikkeling van de grachten in Amsterdam wonen aan het water deftig en modieus werd, heeft de eigenaar van Nieuwe Haven 30 ook hier de functies omgedraaid: het pakhuis werd een woning. Een dergelijk omdraaien van woon- en werkfunctie heeft zich ook voorgedaan bij het museumgebouw, Nieuwe Haven 29, alleen daar wat drastischer door middel van nieuwbouw.

Echter, bij Nieuwe Haven 30 heeft de eigenaar ook het type Amsterdamse grachtenhuis geïmiteerd. Hij had dan wel zijn hoofdwoning en ingang aan de Nieuwe Haven, maar voor de zaal, de mooie (ontvangst)kamer en de daarbij behorende riante keuken verbouwde hij de begane grond van het achterhuis. Het resultaat: door de voordeur ging hij een lange marmeren gang binnen, langs de woonkamers in het voorhuis en langs het binnenplaatsje met de wc. In het achterhuis liep de gang door langs de keuken om uit te komen in het grote vertrek, de zaal, die door middel van drie ramen licht ontving vanuit de Hoge Nieuwstraat. Voor deze 'zaal' is het teruggevonden plafond geschilderd.

Toen het geschilderde plafond was weggehaald, werd de hypothese van de wisseling van woon- en werkfuncties van het gebouw bevestigd. Vanaf de binnenplaats in de richting van de Hoge Nieuwstraat waren negen balken licht grijsgroen geschilderd met hierop een patroon van afwisselende vergulde rozetten. Daarna volgde een roodbruin beschilderde balk en nog eens acht ongeschilderde moerbalken. De beschildering met de rozetten is te dateren omstreeks 1650.

In die tijd betraden de bewoners het huis vanaf de Hoge Nieuwstraat en kwamen in het voorhuis waarin gewerkt of kantoor werd gehouden. Via een deur in wat mogelijk een bedstedewand was, kwamen zij in de woonkamer, de binnenhaard- of kamer, waar ook de stookplaats te vinden was. Mogelijk is deze kamer via een gangetje met een pakhuis aan de Nieuwe Haven verbonden.

Het plafond in z'n historische context

Het beschilderde plafond, zoals dat nu is aangetroffen, vormt een schakel in de ontwikkeling van het plafond zoals wij dat nu kennen en meestal toepassen: een vlak, effen plafond. Aanvankelijk werden in de 'mooie' (woon)kamers de balken en tussenliggende



Plafond in de 'mooie' (woon)kamers voorzien van motieven ter verfraaiing.

planken van de zoldering gewoon geschilderd. Extra mooi werd zo'n plafond als er motieven op werden aangebracht, bijvoorbeeld door middel van sjablonen. Soms werd zo'n plafondconstructie wel bedekt met leemstucwerk. Omstreeks 1600 komen in Dordrecht de eerste leemstucplafonds voor. Deze plafonds moeten vrij kostbaar zijn geweest. Bekend is het gerestaureerde leemstucplafond dat te vinden is in de Berckespoort. De balklaag werd bestreken met een fijne leemsoort, de motieven gestempeld en daarna werd het geheel gewit. Rond 1650 ontstaat een tendens het plafond in grotere vlakken in te delen. Een mooi voorbeeld is het plafond in de goudleerkamer uit 1686 uit het huis 'Rozijnkorf' aan de Voorstraat en geschilderd door Augustinus Terwesten uit Den Haag. Tenslotte wordt het gehele plafond opgevat als een vlak. Ons beschilderde plafond behoort tot deze groep. Tenslotte krijgt het stucplafond, hoewel nog wel versierd en van lijsten voorzien, aan het einde van de 18^{de} eeuw de overhand. Onze welbekende vlakke stucplafonds dateren vrijwel allemaal van na WO II en zijn het resultaat van het modernisme waar voor decoratie geen plaats (meer) is.

De zeldzaamheid van dergelijke plafonds

Uit boedelinventarissen, rekeningen en beschrijvingen van huizen ten behoeve van veilingen, is bekend dat er duizenden beschilderde plafonds in Nederlandse woonhuizen aanwezig zijn geweest. Op dit moment, Monumentenzorg is bezig met een inventarisatie, wordt geschat dat het aantal bewaarde exemplaren niet hoger ligt dan zo'n 350 à 400 stuks. Van dit aantal zitten de meeste beschilderde plafonds niet meer op hun oorspronkelijke plek, zie het plafond in het Dordrechts Museum. Vele zijn in de negentiende en vroege twintigste eeuw uitgebroken en overgeplaatst naar musea en andere (semi) openbare gebouwen. De 'Dordtse hemel' zal na herplaatsing dan ook één van de weinige plafonds zijn die nog op zijn originele plek zit. Dit is des te gelukkiger omdat bij het schilderen normaal gesproken rekening werd gehouden met de lichtinval in de kamer. Bij vele herplaatsingen was dat vaak niet mogelijk, zodat licht- en donkerwerking van de schildering niet meer overeenstemmen met de natuurlijke lichtinval.

Het plafond in het vernieuwde museum Mr. Simon van Gijn

Gelukkigerwijs was het grootste deel van de ruimte waar het plafond is aangetroffen in de verbouwplannen al bestemd voor museumcafé. Tijdens het wijzigen van deze plannen vanwege het plafond bleek het mogelijk de gehele 'zaal' van Nieuwe Haven 30 voor die functie te bestemmen. De 'zaal' van Nieuwe Haven 30 krijgt als het ware z'n oude (ontvangst)functie terug.

Helaas hebben de architecten het niet nodig gevonden rekening te houden met de indeling van het teruggevonden plafond bij hun herbezinning over de vormgeving en indeling van de tot museumcafé bestemde ruimte. Zeer onlogisch zal de ingevulde opening in het beschilderde plafond op de plek waar vroeger de schoorsteenpartij aansloot op het plafond nu komen te zitten boven een manshoog, zeer breed uitgebouwd erkerraam dat uitzicht zal bieden op de intieme tuin van Nieuwe Haven 29. Het ware wenselijker en logischer geweest dat lange raam ter hoogte van de verdwenen schoorsteenpartij door een muurdam te onderbreken.

INLEVEREN KOPIJ

VÓÓR 1 APRIL 2001



Scheepslift uit 1928 in een benarde situatie

Op de linkerpagina zien we de Kuipershaven met de vertrouwde scheepslift van de firma Straatman. Voor de oudere Dordtenaren vormt deze foto uit de vijftiger jaren van de 20^{ste} eeuw een bekende aanblik. Er liggen schepen in de directe nabijheid van het dok van Straatman; wellicht wachten zij op uit te voeren onderhoudswerk of dient de schroef vervangen te worden. Het is nog het tijdperk van de stoomslepers, een periode die eind jaren vijftig een einde nam. De stoomschepen werden massaal omgebouwd tot motorschepen. Op de voorgrond zien we de Dordtsche Glashandel dominant aanwezig. Het benodigde platte glas wordt in kratten per schip aangevoerd. De glashandel verdween en andere activiteiten werden rond de Kuipershaven opgestart, zoals het eetcafé op de achtergrond op de hoek Nieuwe Haven/Vlak en Roobrug (of Rode brug en Rooijbrug in oude archivalia). Met het eetcafé zijn we in de jaren negentig aangeland.

In 1996 beëindigde de ketel- en machinefabriek, maar ook scheepsreparatiebedrijf Straatman zijn werkzaamheden. De scheepslift die in 1928 in de Wolwevershaven werd gebouwd om daarmee schepen voor reparatiewerk gedeeltelijk uit het water te lichten, bleef intact. Een andere ondernemer ging er gebruik van maken. Het Dordtse gemeentebestuur heeft in 1996 op voorstel van Monumentenzorg de oudste delen van het Straatmancomplex en de scheepslift aangewezen als gemeentelijk industrieel monument (zie 'Dordrecht in Historisch Perspectief' deel 3). De schrik was dan ook groot toen op 4 oktober 2000 de scheepslift tijdens werkzaamheden aan de Celia bezweek; een ducdalf voorkwam dat de lift omviel en onder water verdween. De gemeente Dordrecht stelde snel een krediet beschikbaar waardoor ongeveer een derde deel van de herstellkosten gedekt was. De houten fundering van de scheepslift zal worden vervangen door stalen palen. Het een en ander zal vóór februari 2001 gerealiseerd zijn. De scheepslift wordt binnenkort op de Rijksmonumentenlijst geplaatst.



De scheepslift in deplorable toestand (foto K. Hurkmans)

La tulipe noire

Frieda Sparreboom

Met voorwoord en naschrift van Quirine Verwaal

Tijdens de Algemene Ledenvergadering van 31 maart 1998 vroeg Frieda Sparreboom of Cornelis van Baerle, de hoofdpersoon uit *La Tulipe noire* van Alexandre Dumas echt heeft bestaan. Volgens het boek, dat zich deels in Dordrecht afspeelt, is Cornelis van Baerle een Dordtenaar en peetzoon van Cornelis de Witt. Een speurtocht volgde naar hoe dat allemaal zat, maar dat leverde bitter weinig op.

Op zondag 9 juli bezocht ik met een kennis de Dordtse boekenmarkt, die jammerlijk verregende.

Kijk, zei die kennis, daar loopt Martin Ros. Goh, da's leuk, beroemdheden in Dordt. Tot het tot me doordrong dat ik 'toentertijd', dat wil zeggen ten tijde van ons aller speurtocht naar De Zwarte Tulp van Alexandre Dumas, een Nederlandse vertaling was tegengekomen met een inleiding van Martin Ros.

Zou ik, ja, ik ben hem achterna gegaan en hij reageerde heel vriendelijk. De Zwarte Tulp? Dordrecht? Dumas? Misschien staat in het verhaal nauwelijks een hele zin die Dumas zelf geschreven heeft. Wel eens gehoord van Dumas en C(ompagn)ie? Nee dus. Dumas had een hele rits 'ghostwriters', die hem materiaal en teksten leverden. Daar was iemand bij die toevallig veel over Johan en Cornelis de Witt wist. En zo is dat verhaal bedacht. En daar ben ik dus mooi ingetuind! Moet kunnen, zeggen we dan maar.

Toen ik Frans studeerde, werd er geen aandacht besteed aan Alexandre Dumas. In de periode waarin hij productief was, waren er zoveel belangrijkere schrijvers, zoals Stendahl en Balzac. En nu ik naar aanleiding van de brief van Frieda Sparreboom mijn literatuurboeken heb nagevorst, constateer ik weer dat Alexandre Dumas niet als een belangrijk schrijver wordt beschouwd, want in geen van mijn studieboeken wordt hij genoemd. Gelukkig heeft een vriendin een Franse uitgave van 'La Tulipe noire' van Editions de la Bohème met een uitgebreid voorwoord door Claude Pariot. In dit voorwoord schrijft Pariot dat Dumas nauw samenwerkte met Auguste Maquet, geschiedenisleraar aan het Lycée Charlemagne. Maquet had op zijn beurt weer mensen die hem holpen, om de zeer grote productiviteit van Dumas bij te benen of liever gezegd bij te schrijven. De werkwijze was als volgt: Maquet documenteerde zich, stelde een werkplan op en zette een eerste schets van de geschiedenis op papier. Vervolgens toog Dumas aan het werk. Hij maakte er een levendige, spannende roman van. In 'La Tulipe noire' wordt de moord op Johan en Cornelis de Witt (1672) kleurrijk beschreven. De schrijver, of liever gezegd zijn medewerker, was goed gedocumenteerd. Andere feiten zijn wat merkwaardig. Zo wil de hoofdpersoon van het boek, Cornelis van Baerle, een zwarte tulp kweken en daarmee een prijs van 100.000 gulden winnen.

Ook schiet de topografische kennis van Dumas en zijn helpers ernstig te kort. Zo wordt Dordrecht beschreven als een stad die onder aan een heuvel met molens ligt. Een dichterbijge vrijheid? Moet kunnen!

Lombardstraat – Geschiedenis op straat

Riemer Reinsma

In het juninummer 2000 van 'Onze Taal' zette Riemer Reinsma het woord lombard taalkundig in een historisch perspectief. Dit interessante artikel wil de redactie u niet onthouden.

Het kost niet veel moeite om in de naam Lombardstraat het woord *lommerd*, 'bank van lening', te herkennen. *Lombard* is een oudere vorm hiervan, die herinnert aan een episode uit de Middeleeuwen. Tegen het eind van de dertiende eeuw begon er een klein immigratiegolfje over Nederland en andere Noord-Europese landen te spoelen: de Lombarden kwamen. Het waren inwoners van de Noord-Italiaanse streek Lombardije, die, net als de joden, gespecialiseerd waren in de krediethandel. In die tijd was het uitlenen van geld tegen rente door de Kerk verboden; de wet stond alleen krediet tegen onderpand toe. De Lombarden verstrekten dat; om hun beroep te mogen uitoefenen, betaalden ze een jaarlijks bedrag aan de overheid. Hun aanwezigheid klinkt nog door in een aantal Nederlandse straatnamen. In Rotterdam bijvoorbeeld, waar de Lombardkade en Lombardhof herinneren aan de Lombard die daar in 1357 neerstreek.

In de Middeleeuwen waren de 'lombarden' dus meestal Italianen. Dat is ook te zien aan sommige namen die in oude bronnen genoemd worden, zoals Jorijs van Burgo (de man heette in het Italiaans waarschijnlijk Giorgio di Burgo) en Barnaert Pulsavijn (misschien Bernardo Pulsavino). Later kregen ze concurrentie van Nederlanders, en een lombard was toen niet meer per se een Italiaanse immigrant. Het *Compleet Nederduitsch en Fransch Woordenboek* van Pierre Marin (1717) gaf bij *lombart* – een spellingvariant van lombard – de volgende voorbeeldzin: 'Het zyn alleen Jooden die in de Gelderse steden en andere plaatsen Lombart houden.' Vanaf de veertiende eeuw verloor het verbod om rente te berekenen geleidelijk aan kracht. Steeds meer werd geaccepteerd dat de lombarden – en trouwens iedereen – rente berekenden.

Het behoeft geen betoog dat de lombarden zich niet erg populair maakten. De straatnaam Lombardje in Den Bosch mag dan, met zijn liefkozende verkleinuitgang, een vriendelijke indruk op ons maken, toch zal men de plaatselijke lombarden geen warm hart hebben toegedragen. Ze durfden soms vijftig procent rente te berekenen! En toen ze na 1600 weer uit de stad vertrokken, werd dat niet als een verlies ervaren.

In de vijftiende eeuw kreeg het woord *lombard* er een betekenis bij. Het was voortaan niet meer alleen een aanduiding voor de persoon die een bank van lening dreef, maar ook voor de bank van lening zelf. Dat de lommerdhouders als profiteurs werden gezien, blijkt uit een dichtregel van Jacob Cats: 'Die [= wie] altijd wil voordeel dopen, moet lombaert houwen. Een andere oude uitdrukking zinspeelt op de hoge rentetarieven die de lommerds berekenden. In 1710 zei men als een winkelier extreem hoge prijzen vroeg: 'Men haalt bij hem 't goed uit den lommerd.' De zegswijze zinspeelde op de prijzen die de lommerd berekende als je je spullen kwam terugkopen / onderpand inlossen.

In de zeventiende eeuw begon ook de uitspraak van het woord *lombard* te veranderen. De *a* in de tweede lettergreep veranderde in een 'stomme e': In 1635 vinden we de vorm *lomberden*. Ongeveer in dezelfde tijd begon de medeklinkercombinatie *-mb-* over te gaan in *-mm-*; in 1615 kwam de vorm *lommert* voor het eerst voor. Erg snel ging die uitspraakverandering overigens niet. Nog in 1760 gebruikte bijvoorbeeld de toneelschrijver Pieter Langendijk *lommerd* en *lomberd* vrolijk naast elkaar.'

Een aanvulling door de redactie

De Dordtenaren onder de lezers zullen eveneens vertrouwd zijn met het fenomeen 'lombard'. De naam 'Lombardstraat' is wel het minste wat er bij hen als associatie naar

boven komt. In dat gebied – in de directe nabijheid van het Stadhuis – zullen lombarden of een Bank van Lening gevestigd zijn geweest, maar dat dit ook elders in de stad het geval was, zal minder bekendheid genieten. Uit oude handvesten, privileges en keuren aangaande Dordrecht blijkt dat de lombarden met hun wisselhandel deel hebben uitgemaaft van de door Riemer Reinsma aangegeven immigratiegolf in de dertiende eeuw. Een eerste aanwijzing over een vroege aanwezigheid van lombarden in Dordrecht blijkt uit een gunst die door de graaf werd verleend. Op 8 juni 1313 namelijk, verleende graaf Willem III uit het Henegouwse Huis de vrouwen die in Dordrecht in het klein Lombaardhuis woonden, het recht daar een besloten klooster van de Sint Franciscus Orde te stichten. Het betrof hier het gebouw op de hoek Nieuwstraat/Augustijnenkamp. M. Balen beschrijft de nonnen als ‘De zusteren waren gekleed en toegesteld, op en aan hebbende zwarte wielen (*sluiers*), linde-doecken op ‘er hoofd, en grauwe rokken, dragende achter en voren scapulieren, omgord met geknoopte zeel-koorden, ten voeten afhangende’¹. Dit klooster van de Grauwe Zusteren verloor na de Alteratie van 1572 zijn betekenis. Nadat de zusters het klooster hadden verlaten en na het verrichten van noodzakelijke aanpassingen, werd er in 1579 de Latijnse school gevestigd.

Het bovenstaande besluit van graaf Willem III toont aan dat de lombarden reeds voor 1313 in Dordrecht waren gevestigd. Bovendien is er in de tekst sprake van het ‘cleyn Lombaarden huys’, kennelijk om onderscheid te maken tussen een ander (groot) lombardenhuis.

De lombarden zijn echter nog eerder te traceren in onze stad. Reeds in een handvest van 10 april 1296² wordt er gesproken van ‘de lombarden van Dordrecht’. Een zestal personen verklaart dan borg te staan voor een schuld van 145 Hollandse ponden die Diederik van Werve bij Dordtse lombarden heeft aangegaan: ‘... van hondert ponden, vyf ende veertich ponden Hollants, die hy duer onzer beden wille voor Dydericx behout van den Werve, jeghens den lombarden van Dordrecht ghefyniert (tegen woeker opgenomen geld) heeft.’

Oude benamingen voor Wijnbrug en Nieuwstraat?

Pieter Hendrik van de Wall, lid van de Oudraad en burgemeester van Dordrecht in de 18e eeuw, verstrekt in zijn *‘Handvesten en Privilegien der stad Dordrecht’* (drie delen) op de pagina’s 180/182 van het eerste deel interessante informatie aangaande de kredietverschaffers. In oude stukken – zo schrijft hij – wordt gesproken van ‘*cauwerinne costte*’, waarmee wordt bedoeld interest van lombardhouders of wisselaars. ‘Kauwerine of Kauwersiine geeft, naer de vertaaling van Kiliaen, eene wisseltafel te kennen, zijnde dat woord afkomstig van de Caorcini, een Italiaansch volk, die, door den wisselhandel en onmaatig woekeren, groote winsten deden, en van welken die geen, die wisselbanken en tafel hielden, bij de schrijvers der middeleeuwen Cauvuercini en Cauvertini genaamd zijn. Moogelijk heeft hiervan de Wijnbrug voortijds den naam van de Cawetsinebrug gedraagen.’

Van de Wall deed zelf aanvullend onderzoek op grond van oral history. Dat de Wijnbrug vroeger een andere naam droeg, noemt hij des te waarschijnlijker, omdat het huis, ‘dat nu de Berkenpoort geheeten wordt, staande in de nabijheid van die brug, volgens het medegedeelde van wijlen eene hoogbejaarde aanzienlijke vrouwe, voortijds de Lombard geweest is.’ Een ander argument is een schepenbrief uit de veertiende eeuw. Deze brief spreekt van de Cauwersinestraat. Van de Wall besluit dan alleszins begrijpelijk met: ‘*zoo wij niet mistasten, droeg de Nieuwstraat, toen ter tijd, dien naam.*’

¹ M. Balen: *Geschiedenis van Dordrecht*, pagina 146

² F. Mieris: *‘Groot Charterboek der Graaven van Holland, van Zeeland en Heeren van Vriesland’*, Leiden 1753 bij Pieter van der Eyk, deel 1, pagina 569.

Nieuw verschenen boeken over Dordrecht

Evert van Kammen

De acties van het stadsarchief ter gelegenheid van de presentatie van het derde deel van de Geschiedenis van Dordrecht vonden in de eerste week van november hun hoogtepunt. De vooraankondiging hiervan kon u reeds lezen in Oud-Dordrecht no. 2.

Burgemeester R. Bandell kreeg 2 november het derde deel van de Geschiedenis van Dordrecht uitgereikt door de eindredacteur van dit deel, prof. Pim Kooij. Met deze uitgave is een project van 10 jaar voltooid. De burgemeester stelde dat het voor de inwoners van Dordrecht belangrijk is te weten hoe het verleden er uit heeft gezien.

Hij doelde daarmee ook op de kennisoverdracht naar de volgende generaties. De drie delen van de Geschiedenis van Dordrecht zijn hierbij een nuttig hulpmiddel.

De tentoonstelling van de foto's van de Dordtse fotograaf H.J. Tollens in het Stadsarchief werd door de in Dordt opgegroeide fotograaf Vincent Mentzel geopend. Hij vertelde hierbij iets over de herinneringen en emoties die de foto's bij hem oproepen. Tevens verscheen er een boek gewijd aan de foto's van Tollens. De tentoonstelling en het fotoboek vullen elkaar duidelijk aan in het tonen van de artistieke kwaliteiten van de fotograaf.

In het Centrum voor Beeldende Kunst werd gelijktijdig een aantal foto's tentoongesteld dat door enkele amateur-fotografen was vastgelegd onder leiding van de Dordtse fotografe Anna Pool. Zij hebben de hedendaagse Dordtenaar en Papendrechtster aan de hand van verschillende thema's op het gevoelige papier vereeuwigd. Behalve deze selectie uit dit fotomateriaal zal nog een aanzienlijk aantal andere foto's opgenomen worden in de collectie van het Stadsarchief, dat hiermee een aardig tijdsbeeld verwerft. Stadsarchivaris Jeurgens en zijn medewerkers verdienen alle lof voor de talloze initiatieven die zij ontplooid hebben ter gelegenheid van het voltooiën van het stadshistorisch werk van Dordrecht dat tezamen met Uitgeverij Verloren is uitgegeven. Het fotoboek over Tollens is uitgegeven in samenwerking met Boekhandel De Bengel.

Naast alle historische uitgaven over Dordrecht verscheen diezelfde week 'Dordrecht, verscholen stad tussen rivieren' van de hand van Frits Baarda en Marco de Nood.

Het is een schitterend kijk- en leesboek geworden, dat zowel voor een doorgewinterde Dordtenaar als een buitenstaander plezierig is te lezen, want de fraaie foto's worden begeleid door een leesbare en gevarieerde tekst die bovendien in het Engels is vertaald. Met dit boek kunt u dus ook uw buitenlandse relaties een plezier doen.

Kortom, in één week tijds is Dordrecht een drietal fraaie publicaties en een evengroot aantal tentoonstellingen rijker geworden. Wie zei ooit, dat Dordrecht zijn licht onder de korenmaat zette?

De Dordtse Amateur Fotografen zitten al weer drie jaar in de wijk Oud-Krispijn. Vorig jaar leidde dat al tot een tentoonstelling van foto's van enkele leden van de DAF. Nu is er een boekje van gemaakt. Het is een samenwerkingsproject van buurthuis Oud-Krispijn, bureau Tienplus en de Dordtse Amateur Fotografen. Het boekje is gemaakt in een oplage van 1500 stuks. In het boek staan foto's van oude en nieuwe gezichten van de wijk. De foto's worden toegelicht door bewoners.

Op het boekje staat deel 1, omdat het de bedoeling is dat er over 5 en over 10 jaar weer zo'n boekje verschijnt. Op die manier worden de veranderingen in de wijk vastgelegd.

Op dinsdagavond 14 november vond in het Veerhuis de overhandiging plaats van een nieuw boek van kunstenaar Paul de Roos en dichter Jan Eijkelboom aan burgemeester R. Bandell. Na vier jaar gezamenlijke kalenders uitgegeven te hebben, wordt nu hun samenwerking uitgedrukt in boekvorm. In dit boek zijn de oude platen opgenomen, samen met tien nieuwe.

Blauwbrug

“Dordt, wat zal ik er van zeggen,”
dichte Kees Budding ooit.

Op deze plek is Dordt voorgoed voltooid.
Men heeft zich daarbij neer te leggen.

De toren stond een paar jaar in het gaas
maar is nu weer zijn oude zelf.

Onder het hemelse gewelf blijft hij
de dichter altijd weer de baas.



Aquarel Paul de Roos. *Blauwbrug*.

Gedicht: Jan Eijkelboom (Uit: *de stad verandert terwijl je er wandelt*.)

Riviersteden, herkenning en verandering

Quirine Verwaal

Ter gelegenheid van de afronding van de Geschiedenis van Dordrecht had het stadsarchief op donderdag 2 november in het Energiehuis een symposium georganiseerd onder de titel 'Riviersteden, herkenning en verandering'. Tijdens dit symposium werd Dordrecht vergeleken met steden als Nijmegen, Maastricht en Deventer. In dit verslag zal ik vooral aandacht besteden aan enkele redevoeringen die op Dordrecht betrekking hadden.

De heer Visser van het Sociaal-geografisch Bureau van de gemeente Dordrecht ging in op het wel of niet benutten van kansen door Dordrecht in de 19de eeuw. Dordrecht was toen een in zichzelf gekeerde, conservatieve stad. Spoorwegverbindingen naar Dordrecht kwamen bijvoorbeeld pas laat tot stand.

De ligging van Dordrecht aan een rivierenkruispunt werd niet uitgebuit. Dordrecht leek juist het scheepvaartverkeer te willen ontmoedigen. Het verhoogde zijn tarieven, zodat de scheepvaart uitweek naar Rotterdam. Bovendien deed de stad niets aan de verzande havens. Terwijl de stoomboot zijn intrede al lang had gedaan, zette Dordrecht in op de bouw van houten zeilschepen. Terwijl het Ruhrgebied zich volop ontwikkelde en steeds belangrijker werd, interesseerde Dordrecht zich alleen maar voor de zeevaart en verwaarloosde derhalve de binnenscheepvaart. De conservatieve, liberale overheid greep niet in. De bestuurscultuur was afwachtend. Er was geen economisch beleidsapparaat en er waren geen relaties met de lokale handel en nijverheid.

Is deze 19^{de}-eeuwse situatie te vergelijken met de huidige? Benut Dordrecht nu de geboden kansen? De kansen nu zijn gelieerd aan de nieuwe economie. De bestuurders van Dordrecht zijn progressief-liberaal; de bestuurscultuur is ambitieus, maar de ambtelijke capaciteit is beperkt en er is nauwelijks sprake van innovatie. De heer Visser concludeerde echter dat de voorwaarden beter worden.

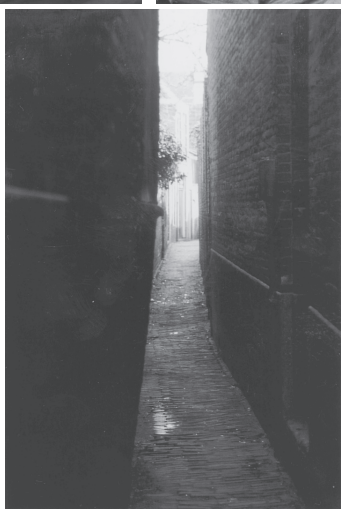
De heer Jorissen van het veilinghuis Mak ging in op de cultuur in de 19de eeuw. Hij herinnerde de aanwezigen het mecenaat van Bilderdijs. Deze was de laatste die belangeloos geld beschikbaar stelde aan de Dordtse kunst. In deze tijd van sponsoring een kans voor de rijken van nu, aldus Jorissen.

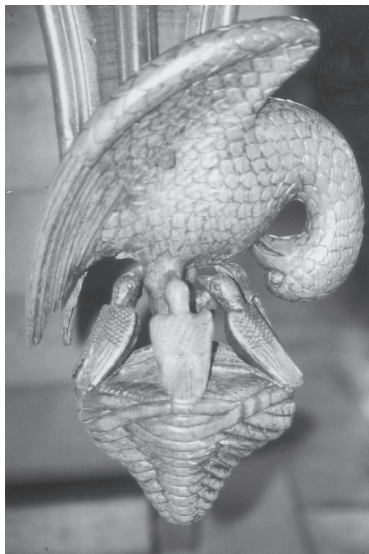
De heer Smook, hoogleraar stedenbouwkunde aan de TU te Delft, stelde dat Dordrecht zich niet afhankelijk moest maken van de ontwikkelingen in Drechtstedenverband. Hij verduidelijkte dat tijdens de slotdiscussie door te stellen dat Dordrecht eerst zijn eigen problemen moet oppakken, zoals in Krispijn en Wielwijk en pas later andere plaatsen erbij moet gaan betrekken.

Oud-Dordrecht presenteert zich bij tentoonstelling

Onze vereniging heeft zich gepresenteerd tijdens de tentoonstelling 'Herkenning en verandering, 200 jaar bedrijvigheid in Dordrecht. Deze tentoonstelling was van 3 november tot en met 5 november in het Energiehuis te bezichtigen.

De presentatie van Oud-Dordrecht bestond uit een kraam met expositiepanelen. Hierop werd de geschiedenis van de Vereniging uit de doeken gedaan. Tevens werd er aandacht besteed aan *Historia Batava Illustrata* en *Dordracum Illustratum*. Bezoekers konden aan een fotoprijsvraag meedoen. De afgebeelde foto's dienden als gids voor de beantwoording van de vragen.





Hieronder de vragen. Aan u de vraag: had u alle antwoorden geweten?

1. Wij moeten ons ‘draeghen geleyck het den heilighen betaemt’
Zelf was hij een woekeraar en zo slecht, dat hij onze huisjes heeft laten bouwen om in de hemel te komen, deze
2. Het echtpaar, van wie de koppen op de gevel van de ‘.....’ aan de Groenmarkt prijken, hoorde bij het Gilde der, de oude naam voor
3. Vanuit dit straatje hebben zij de pakhuizen van Dordrecht bevoorraad. Zij smakten, sjouwden en klommen tot in de nok met hun lading op de schouders. Het huisje van het gilde zal worden hersteld.
4. Destraat kronkelt net zo als haar naamgever.
5. Wel ‘tuinen’, maar geen dieren. Toch word je, als je van hier over de haven kijkt, zelf met de nek aangekeken door een!
6. Ranke zeilschepen, de mooiste stoomsleper heette toen nog ‘Wacht am Rhein’, nu zijn zij het haasje in de Haven.
7. Alweer meer dan 150 jaar geleden werd de gebouwd door Itz.
8. In de voorbije eeuwen zoekgeraakt en weer teruggevonden, pronk ik weer aan de preekstoel van de kerk, waarin 8000 mensen begraven zijn.
9. Hoe scheef de toren staat is het beste waar te nemen aan het (straatnaam)

De hoofdprijs, het boek *Geschiedenis in beeld, 1550–2000*, is gewonnen door mevr. A.H. Naaktgeboren-Mulder. De tweede prijs, het boek *Leven met het verleden, honderd jaar Oud-Dordrecht (1892–1992)* is gewonnen door David van Driel, terwijl de drie volgende prijswinnaars een gratis lidmaatschap 2001 van de vereniging Oud-Dordrecht ontvingen: Mevr. M. Meijer-Sengers, A.C. van Well en ir. J.P. Nugteren.

De prijzen zijn op 16 december uitgereikt tijdens de excursie naar ‘Het Seepaert’ Wijnstraat 113.

De tentoonstelling trok veel bezoekers en ook onze stand werd druk bezocht. Zo’n veertig bezoekers besloten lid van onze vereniging te worden!

Ons lid Leen Vink kwam de eerste dag langs om te kijken of er wat voor hem te doen was. Hij is gebleven en heeft alle dagen hand- en spandiensten verleend. Reuze bedankt Leen.

Inhoud

Redactioneel	Gerard Gast	1
In memoriam F. Jorissen	Evert van Kammen	2
Agenda		2
Waarnemingen in Sterrenburg en Overkamppark Middeleeuwse veenputten, verlande rivieren en meer bijzonderheden	Cees van der Esch	3
Misvattingen rondom de prijsvraag voor de bouw van de Remonstrantse Kerk	J.F. van Eck	10
Het Sakkertje, een bouwhistorische verkenning	Albert van Engelenhoven	15
De Helena Restauratie van een ijzeren stevenaak	P. Blussé van Oud Alblas	19
Cursus Oud Schrift		21
Een geschiedenis van de sleepvaart	T. Muller	22
Petite histoire	Evert van Kammen	24
1819: Zwitsers op het eiland van Dordrecht	Cees Esseboom	27
Bezorgers		33
Dordtse impressies van een Italiaan	Emile Havers	34
Kerstwens		37
Hoefijzerfabriek Hippos	Johan Stavast	38
Rondom een teruggevonden plafond of 'De Dordtse hemel'	Chris de Bruyn	39
Scheepslift uit 1928 in een benarde situatie		45
La tulipe noire	Frieda Sparreboom / Quirine Verwaal	46
Lombardstraat – Geschiedenis op straat	Riemer Reinsma	47
Nieuw verschenen boeken over Dordrecht	Evert van Kammen	49
Riviersteden, herkenning en verandering	Quirine Verwaal	51
Vereniging Oud-Dordrecht		55
Inhoudsopgave		56